

3720

42)

g(47.5-)

Z-42

1815
 1816
 1817
 1818
 1819
 1820
 1821
 1822
 1823
 1824
 1825
 1826
 1827
 1828
 1829
 1830
 1831
 1832
 1833
 1834
 1835
 1836
 1837
 1838
 1839
 1840
 1841
 1842
 1843
 1844
 1845
 1846
 1847
 1848
 1849
 1850
 1851
 1852
 1853
 1854
 1855
 1856
 1857
 1858
 1859
 1860
 1861
 1862
 1863
 1864
 1865
 1866
 1867
 1868
 1869
 1870
 1871
 1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900

229

231(91.542)

Հ-38

„ԱՅԴ՝Ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 9

ԱՌ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՆՑՔԵՐԸ ==

== ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ

1918 ԹԻՒՆ

ԹԱԻՐԻԶ

ԱճԱԿԱՆ. ՀԱՅԿ ԹԻՄ. ՏԱԿԱՐԱՆ

1919

3 9(47.925)
-5-42

79

493

№ 9

„ԱՅԻՒՅՑ ԳՐԱԳԵՐԱՆՆԵՐ”

№ 9

ԱՌ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՍԱՀՄԱՆԱՄԵՐԶ

ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

1918 ԹԻՒՆ

1005
21293

ԹԱԻՐԻԶ

Արագյուս, Հայոց Թեմ. տպարան

1919

9643

2004

ՍՍՀՄՍՆԱՄԵՐԶ ԳՍԻԱՌՆԵՐԸ 1918

ԹԻԻՆ:

1917 թւի դեկտեմբերի վերջերին Ատրպատականի ռուսական զորամասն էլ, վարակւած բոլշևիկական սկզբունքներով, սկսում է քաղաքայեւ, գիւղատեղիական գործադիր մարմինները որոշում են հեռանալ Պարսկաստանից իրբ գեկավարելով «չեղափոխական լոգունգով չեզոք» հրկրների նկատմամբ:

Ատրպատականի քրիստոնեայ ազգաբնակութեան գրութիւնը գտնում է անեկանիւթի մի կողմից Կովկասին սպառնացող բոլշևիկական վտանգը, միւս կողմից այնտեղի սովի ըսպառնալիքը և Կովկասի անորոշ վիճակը, նաև Կովկասի Սէրբի որոշումը՝ պատերազմը շարունակելու առթիւ և ազգային զորամասերի կազմակերպումը, ոգեւորում և յուսադրում են Ատրպատականի քրիստոնեայ ազգաբնակութեան՝ մնալ իրենց տեղերում, որի վրայ աւելանում է նաև չրջանի հացի առատ բերքը:

Առանձնապէս դժուար կացութեան մէջ էր գտնուում Խոյի, Սարմատի և Ուրմիայի չրջանների գրութիւնը, չրջապատւած քրդա-

21293
4

կան տարրերով, որոնք չնորհիւ Ռուս միապետական ընտրիմի և տեղական պաշտօնեաների անհասական քաղաքականութեան, սարսափ էին տարածում այդ չրջաններում, իրենց հին քրիստոնէաջինջ բնագլով:

Ուրմին և Սարմատը, իբրև քրիստոնէական խիտ վայրեր, մտածում են ինքնապաշտպանման միջոցներ ստեղծելու, սպառնացող քրդական և տաճկական մատալուտ յարձակումների դէմ, և սկսում են ձեռք բերել, ինչպէս և մահմեդականները, ռուսական նահանջող բանակից, ինքնապաշտպանման միջոցներ: Առանձնապէս լեռնացի ասորիները, որոնք դեռ Ռուս միապետութեան օրօք յայտնել էին իրենց պատրաստակամութիւնը բատակիոններ կազմելու Ռուս սպաների զեկաւարութեամբ, ռուսական այդ չրջանի զօրութեան կի քաղաքայումից յետոյ սկսում են կազմակերպել ասորական բրիգադա՝ Ատրպատականի պարանտակ անուն տակ, որի նպատակն էր ինչպէս յայտարարել էին ասորիները իրենց թուացիկով «Ազատ Ասորիստան» վերնագրով, կազմել անկախ Ասորիստանի կորիզը Ջուլամերիկում՝ իրեն յարակից ասորաբնակ վայրերով:

Լեռնական ասորիների բրիգադայի կազմակերպումը ինչպէս և քրիստոնեաների ինքնապաշտպանման պատրաստութիւնները, ըսկսում են ներքին յուզմունք առաջ բերել տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան մէջ

չնայած որ սրանք համոզւած էին որ այդ կազմակերպութիւնը ոչմի յետին մտքեր չունի և չի էլ ունենալու Ատրպատականի և առհասարակ պարսկաստանի որևէ վայրի և պարսիկ ժողովուրդի նկատմամբ:

Ի հետեանք այդ յուզմունքի, տեղական կառավարութիւնը պարսկական կենտրոնական կառավարութեան անունից առաջարկում է ասորական բրիգադային զինաթափ լինել և հեռանալ պարսկաստանի սահմաններից: Ասորիները հրաժարւում են այդ առաջարկը ընդունելուց և կրկին ազգացուցում ու համոզում են իրենց բոլն նպատակը և բարեկամական վերաբերմունքը շէպի պարսիկ ժողովուրդը: Պարսիկները չունենալով որևէ աէալ ոյժ, առայժմ բաւարարւած են զգում այդ բացատրութեամբ:

1918 թւի յունվարի վերջերից արդէն Խոյր, Սարմատը և Ուրմին բարոքովին կարւումեն Կովկասի հետ որևէ հաղորդակցութիւնից. այդ առթիւ օգտւելով պարսիկները սկսում են իրենց յուզմունքը արտայայտել՝ զինաթափ են անում մի քանի զինւած քրիստոնեաների Ուրմիսյում: Քրիստոնեաները, որպէսզի առ ի թշտան իրենց և պարսիկներ ի մէջ ընդհարումների, առաջարկում են պարսիկներից, հայերից և ասորիներից խառը մարմին կազմել՝ բարեկամական սերտ վերաբերմունքներ ստեղծել փոխազդարձաբար երկու ազգերի մէջ: Խոյր և Սարմատի կազմակցութիւնը որոշում է Ուրմիայի

չրջանի համար վեց հարիւր հոգուց զինւած խումբ կազմել, կէսը քրիստոնեաներից, կէսը պարսիկներից՝ թէ շրջանի խաղաղութեան և թէ զեզերախրններից կազմած առաջակային խմբերին պատժելու համար: Քրիստոնեաները, համաձայն սրաշման, ժամանակին ներկայացնում են երեք հարիւր զինւած մարդիք, զենելու տեղական դատաւորի արամադրութեան տակ, բայց պարսիկները անհիմն առարկութիւններով ձգձգում են Նորից զինաթափութեան և մէկ երկու սպանութեան ղեկավար են տեղի ունենում պարսիկների կողմից, բայց քրիստոնեաները ընդհարումների առիթ չըտալու համար զարձեալ ուղադրութիւն չեն դարձնում այդ ղեկավարի վրայ:

Պարսիկների արտայայտութիւնները ըսկսում են աւելի և աւելի խստանալ քրիստոնեաների համերաշխութեան ջանքերը ոչ մի ազդեցութիւն չի ունենում: Պարսիկները սկսում են անկախ ժողովներ անել, անձնական շահերով տարւած, Արշագ-Հմայունի ձեռնորներից (զարադազցի և տեղացի) մի խումբակով Աւրմիա քաղաքի մօտիկ Աւարդաջ գիւղի մօտերքում գայրի են կապում մի խումբ հայերի, որոնք զինւած տեղական կուսակցական մարմնի կարգադրութեամբ զնալիս են եղել զեզերախրններին պատժելու: Հայերից սպանւում է մէկ հոգի, համաձայն մարմնի հրահանգի ոչ մի գիւմադրութիւն չի ցոյց տըրւում և պարսիկ զինւորները թողնում հեռա-

նում են:

Նոյն օրը բազարում Սաման-մէլլեանում և թաղերում պարսիկները առանց որեւէ պատճառի զնգակահարում են ութը քրիստոնեաների և զինաթափ անում յիսուն հոգու ետ: Այդ ղեկավարն էլ լուսթեամբ ատնում են քրիստոնեաները, խուսափելով զնդհարումից, բաւականանում են միայն 'Իօքտ. Շէդի (ամերկական փախ հիւպ.) Թաւրիզ ուղարկած ընդարձակ զեկուցումով:

Քրիստոնեաների լուսթիւնը պարսիկների կողմից համարւում է թուլութեան նշան չնայած իւրաքանչիւր ղեկավար առ թիւ ժողովում խընդրում են վերջ տալ, յանուն համերաշխութեան, բայց և այնպէս պարսիկները շարունակում են ղեկավարը և զինաթափութիւնը: Մի քանի օր այդպէս շարունակւում է: Պարսիկ զեկավարները որոշում են խորամանկ միջոցի զիմել՝ ձերբակալել քրիստոնեաների բոլոր պարագլուխներին, որոշում են Մարչիմոնին, աւսորական բանակի հրամանատարին, ասորական և հայկական կռիւների լրիւ կազմին, աչքի ընկնող մարդկանց, ժողովի պատրուկով, դատաւորի մօտ կանչել: Այդ առթիւ քրիստոնեայն երկայացուցիչները նախօրօք ըզգուշանալով, մի քանի մարդիկ են ուղարկում ժողովատեղի և եղած կասկածները ստուգելով, մեծ ջանք են դարձնում և աշխատում են ապացուցել, որ դա եղբայրատաւանութեան ամենամեծ պատասխանատւութիւն

է հետեւել գաւաղիւնները կոչին և ամայի դարձնել գեղեցիկ Ռւսիայի գաղափայրը. մանաւանդ հայ ներկայացուցիչները յիշեցնում են 1905 թւականի եղբայրասպանութիւնը Վովկասում, դարերից ի վեր պարսիկ ժողովրդի հետ համերաշխութիւնը, իրենց հաւատարմութիւնը գէսլի Շահն-Շահի կառավարութիւնը. կոչ են տնում ամբողջին չլսել իրենց գաւաղիւր գեղափարներին և հաւատալ քրիստոնեաների անկեղծ քարեկամական վերաբերմունքին, որը պահանջում է երկու ազգերի շահերը քրդական հորդանների յարձակումների և այլ քաղաքակ. շահերի հանդէպ:

Փաղովի երկրորդ օրը 'Իրգալա կոչւած քաղաքի դարձասի կառններից պարսիկները սկսում են գնդակահարել քաղաք գացող քրիստոնեաներին, վիրաւորում և սպանում 15 հոգի. նոյնը տեղի է տեսնում Ռահայի դարձասում, որից անմիջապէս յետոյ քաղաքի բոլոր մասերի կառններից պարսիկները սկսում են հրացանաձգութիւնը: Հայերը սուրհանդակներ ուղարկելով գաղափարի մօտ, աղերսում են դատարացնել հրացանաձգութիւնը, բայց պրծբաղդաբար այդ վարձն էլ խելքի չի բերում գաւաղիւնների ձեռքում գործիք գաւաճ պարսիկ ամբախին, ատորական վարձերն էլ նոյն ուղղութիւնով, ոչ մի աղբիւնը չեն տալիս:

Յրկրորդ օրը հրացանաձգութիւնը կուսի բնոյթ է ստանում և սպանում քրիստոնեաների թագերին. ասորական բանակի հրամա-

նաւորը ստիպւած հրամայում է թնդանութային կրակ բռնալ, ենթադրելով գէթ սրբանով կոտորել պարսիկներին սթափելու իրենց սճրագործ քալերից, բայց այդ էլ իրար է անցնում: Վեց օր տնընդհատ կըսկից յետոյ, պարսիկ ամբախի գլուխ անցած սճրագործները, զգալով իրենց անգործութիւնը, գիշերով փախչում են, տանելով իրենց հետ գինւած ոյժը. իսկ ամբոխը անձնատուր է լինում:

Անմիջապէս ամենախիստ միջոցներ են ձեռք առնում քաղաքի խաղաղութիւնը պահպանելու և ըստ պարսիկների ցանկութեան հարկական պահակներ են նշանակում ազգեցիկ և աչքի ընկնող պարսիկների տների առաջ, էքսցեսների առաջն առնելու: 'Կեղերաիրէի կամ պատահական մարդկանց կողմից մի քանի կողպուտի դէպքեր են տեղի ունենում, յանցաւորներից երեքին տեղական հայ կուսակցական մարմինը ձերբակալում է անմիջապէս և դատաւորի բակում պարսիկ ներկայացուցիչների մատնակցութեամբ մաւաւն պատժի ենթարկում: Քաղաքի տղահոգութեան համար գաղափարի նախագահութեամբ ընտրւում է խառն ազգութիւններից մի մարմին, որին և արամադրւում է այժաք եղած քանակութեամբ զինւած ոյժ, իբրի միլիցիա:

Փախած պարսկական զինւած ոյժերը գրաւում են Ղուշին և չրջանի գիւղերը, այդ տեղից կապեր են սկսում հաստատել քիւրդ

ցեղապետների հետ, որոնց միջոցով տաճկական բանակի հետ: Փախույթ են Ուրմիայ Սալմաստի գիծը:

Ուրմիայի ցրեն շրջանից դաւադիր ուժերին և Սալմաստի հետ կապ հաստատելի, քրիստոնեաները ուղարկում են այդ ուղղութեամբ զօրաբանակ: Պարսիկները կարճ ժամադրութիւնից յետոյ փախչում են Ասկեարադի և այլ շրջանի գիւղերում ամրանում:

Ուրմիայի գէպքերը խաղաղ ելուց յետոյ Մարչումունը 400 զինուորներով և մի լեռնային թնդանօթով անցնում է Սալմաստ: Ուրմիայի շրջանից փախած պարսիկներին մի քանիսը անցնելով Սալմաստ, վերսկսում են իրենց դաւադիր աշխատանքները: Սալմաստի պարսիկ ժողովրդի պարագլուխները խրատւած Ուրմիայի գէպքերից, շատ զգույշ են վերաբերում Մարչումունի դալուն, ցոյց տալով ամենախսրը յարգանքի նշաններ, բնդունելու թիւններ և այլն:

Նախքան Մարչումունի Սալմաստ անցընելը քոյրը Մարսուրման Խոսրովայից սրգէն յաճախ նամակագրութիւններ անէր հանրածանօթ աւագակապիս Սմկոյի հետ: Մարչումունի դալով, այդ նամակագրութիւնը աւելի մոտեցնում էր ևս Սալմաստ: Սմկոն այն ատիճանի վատահայտ է իւր խոյ ամանելութեամբ ստեղծած, մոտեցնական կապերի վրայ, որ իւր նամակներից մէկում Մարչումունին առաջարկում է մտրա 3-ին Հին քաղաքում տեսակ-

ցելու իր հետ:

Մարչումունը, չնայած իր կոչման և գիրքին, համազում լինելով, որ անկեղծ կապ կը հաստատէ նրա հետ, վստահանում է աւագակապի տնկիղծութեան և որոշում օրը 120 զինուորներով գնում է Հին քաղաք: Հին քաղաքի հայերից, նկատելով քրդերի կռակածոտ շարժումները և կառններում նրանց գիրքերի պատրաստութիւնը, զգալով Սմկոյի դաւադրութիւնը, դուրս են գալիս գիւղից, մի քանի հոգի և նախքան Մարչումունի գիւղ մտնելը, իրենց կռակածի մասին զգուշացնում են իրեն և խորհուրդ են տալիս վերադառնալ, բայց դժբաղատար Մարչումունը նշանակութիւն չի տալիս այդ զգուշացման:

Մարչումունին ուղեկցում էին իր հղբայր՝ Դաիթը և զնդապետ Սոնդրատեղ (աւսուրական աւաջին բառալիօնի հրամանատար):

Մարչումունի և Սմկոյի տեսակցութիւնը լինում է շատ սիրալիր և տեսում է մօտ կէս ժամ, որից յետոյ Սմկոն մինչև փողոց ուղեկցում է Մարչումունին: Հէնց որ Մարչումունը հրաժեշտ է տալիս և իւր ուղիորդով նստում է կռուք, Սմկոն տարճանակի հարածներով թեւից վերստնում է Մարչումունին և հրամայում է անմիջապէս կրակ բաց անել կռուքներում դարան մտած և փողոցում եղած իր մարդկանց:

Մարչումունը անմիջապէս ցած է դալիս, աշխատում է մօտակալ խանութներից մէկում

պատասպարելի. բայց դժբաղատարար գնդակներ
րի տարափի տակ փողոցում սպանուում է:

Նդրօրը և զնդապետին յաջողուում է հա-
յերի տներից մէկում պատասպարելի: Վնդա-
պետը թիկն թիկն կերպով վիրաւորուում է:

Մարշումունի զինւորներից սպանոււ-
ն են մօտ 100 հոգի:

Խուճաղի ժամանակ տեղացի հայերից մի
քանիսին յաջողուում է փախչել. պարսիկ հա-
րեանները օգտակար չանգամանքից կոտոր-
տում և այրում են հայերի տները, մի քանի
ընտանիքների էլ ամբողջապէս օրի են քա-
չում:

Օրը մթնում է և ասորական բառա-
լիծները եկած ութին չի յաջողուում Մարշու-
մունի դիակը փերցնել: Մարտ 4-ի լուսաբու-
ցին ասորական բանակը չըջտպատում է Հին
քաղաքը ու թնդանօթներով ռմբակոծում,
բրգերը գիչերով արդէն փախած են լինում
ձարա, պարսիկները փորձեր են անում պաշա-
պանել, բայց թնդանօթային ուժեղ ռմբա-
կոծումից գիւղի մի մասը սկսում է այրել.
պարսիկներն էլ փախչում են, գիւղը գրաւում
են ասորիները և վերցնում Մարշումունի զի-
ակը, ազատում նաև Մարշումունի եղբորը և
մնացածներին: Միւս օրը Մարշումունի զի-
ակը, հայերի թոյլատրութեամբ, թաղուում է
Խոսրովայ գիւղի հայոց եկեղեցում: Լեռնցի
ասորիների յուզմունքի վրայ աւելանում է
մի քանի պարսիկ զերիների աւած տեղեկու-

թիւները՝ պարսիկների և Սմկոյի մէջ եղած
գաղտնի յարաբերութիւնների, և մարտ 2 ի
տեղական դատաւորի և քարգիւղարի՝ Սմկոյի
հետ տեսակցելու մօտին: Իբրեւ վրէժխնդրու-
թիւն, այդ տհարկու կորստի առթիւ, օրո-
շում և կրկին ռմբակոծում են Հին քաղաքը:
Պարսկական զինւած ուժերը նորից վերա-
դարձած լինելով, ուժեղ զիմադրութիւն են
ցոյց տալիս: Ասորիները գրաւում են գիւղը
և անխափ գործադրում են իրենց վրէժխն-
դրութիւնը, այրում և կոտորատում են գիւղի
մեծ մասը: Մինչև պարսկական Հին քաղաքի
զինւած ուժերի պաշտպանելը, Սմկոն յար-
ձակում է Ֆաթաուր տաճարեակ գիւղի
վրայ իր ամբողջ ձիաւորներով. ասորիները դի-
մում են հաջկական ուժերին, սրունց յաջող-
ւում է Սմկոյին փախցնել ձարա: Այդ զէպ-
քից յետոյ Հին քաղաքից փախած պարսիկ
զինւածները և չըջտնի բոլոր պարսիկ գիւ-
ղացիութիւնը հաւաքւում է Վիլման և փա-
կում են քաղաքի դարբասները: Պարսիկնե-
րը օգնական ուժեր ստանալով, միւս օրը դուրս
են գալիս Հաւթաւնի դարբասից և փորձում
յարձակւել Հաւթաւնի վրայ, մօտենում են
գիւղի սահմաններին. հայերը յանկարծակի ե-
կած այդ զէպքի հանդէպ, սկզբում ոչ մի զի-
մադրութիւն չեն ցոյց տալիս: Վտանգը սկը-
սում է արդէն սպառնալ գիւղին, ստիպւած
զիմում են ինքնապաշտպանութեան: Ասիւր
աւում է մինչև ուշ գիշեր: Հայերը տալիս են

մի սպանւած երկու, վիրաւոր և չորս ձի: Պարսիկները նորից վերագաւնում և փակւում են քաղաքում:

Այդ գէտքի յաջորդ օրը Մարշումունի ընտանիքը հայ և ասորի ներկայացուցիչներից խառն ժողով է կանչում, պարսիկների վերաբերմունքի տաթիւ: Մարշումունի ընտանիքը և ասորի ներկայացուցիչները առաջարկում են ռմբակոծել Վիրմանը, ապացուցելով, որ Մարշումունի սպանման գաւազրութիւնը սարքւած է պարսիկների կողմից և պարսկական զինւած ուժերը, որի վրայ ամեն օր տւելւում են օգնական ուժեր Խոյի և Թուրիքի կողմից, ամեն կերպ կաշխատեն զիւղերի վերայ յարձակել և քրիստոնեաներին կոտորել: Հայ ներկայացուցիչները ի նկատի ունենալով ապագայ բարդութիւնները, մանաւանդ որ ասորիները պէտք է աշխատեն վրէժխնդիր լինել ժողովրդից, համոզւում են ասորիներին յետաձգել, յայտ ունենալով որ իրենց կ'աջողուի համեմատելիութեամբ հարթել այդ խնդիրը և պարսիկները կ'զգան Ուրմիայի իրանց արած սխալը ու կ'հեռացնեն իրենց գաւաղիւններին և զինւած ուժերն, առանց կոտորածների առիթ տալու:

Ժողովում նաև լուր է ստացւում որ Ուրմիայից Գուժրէթի գծով ասորական զօրաբանակ է անցել դէպի ձարա Սմկոյին պատժելու:

Պարսիկները ձարայի վրայ գտլիք ասորական բանակի մասին լուր են ստանում և

նորից յարձակումներ են սկսում Հաւթւանի վրայ, որպէսզի գրադեցնեն այստեղից գնացող ռմբերին դէպի ձարա, իսկ պարսիկների Թուրիքից նոյն օրւոյ հասած ուժը փորձում է յարձակել Փայաջուկի վրալ, որին չի յաջողւում: Ահալիսով ամբողջ օրը պարսիկները գանազան մասերից իրենց յարձակումներով խանգարում են դէպի ձարա օգնական ուժեր ուղարկելը:

Չնայած այդ բոլորին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական մարմինը բաց է թողնում մի թռուցիկ, որով ամենախիստ կերպով արգելւում է հայերին որեէ կողոպուտ պարսիկների թողած զիւղերում, կամ սպանութեան գէտքեր՝ քաղաքից հեռու զիւղերում, պարզաբանելով պարսիկների յարձակումները, որ պէտք որոշ դատադրութեան արգիւնը, յուսուելով, որ կառավարութիւնը և բանիմաց ժողովուրդը չաւտով կ'զգան և վերջ կ'գնեն այդ անմիա ու վառագաւոր, գործողութիւններին:

Սմկոյի վրայ գնացող զօրամասը, մի քանի ժամուայ կուլից յետոյ գրաւում է ձարան և չըջանի զիւղերը, իսկ Սմկոն 150 ձիաւորներով յաջողւում է փախչել դէպի Խոյ, որտեղ միանալով պարսիկների հետ, դորժողւում է իր գազանութիւն այնտեղում պատուարւած ասորի և հայ զաղթականների վրայ, (թուով մօտ 800 հոգի):

Սմկոյի պարտուելու երկրորդ օրը պարսիկները նամակով զինում են հայերին հետև-

եալ ըովանդակութեամբ՝ ջէլօները (լեռնցի
ատորինները) գտապիւր կերպով սկսեցին Ուր-
խայում կռիւները. փորձում են այստեղ տնել,
որով վնասում են թէ պարսիկներին թէ հա-
յերին, իսկ դուք, վայելի էք դուրսը շարու-
նակ Շահն-Շահին հայրական խնամակալութիւ-
նը, խնդրում ենք չկոտոր մնացէք և միք մի-
անալ ջէլօներին և ատորիններին. նամանաւանդ
որ դա պահանջում են ձեր թէ ներկայ և թէ
ապագայ շահերը:

Հայերը իսկապէս զբոսում են հետե-
կալը՝ մենք հայերս միշտ հաւատարիմ ենք ե-
ղիլ Շահն-Շահին և մեր գրացի պարսիկ ժո-
ղովուրդին և էլի կանք, շատ մեծ ցաւ ենք
յայտնում որ ձեր մի քանի բաղդախնդիր ան-
հատների շնորհիւ, ձեր և ջէլօների մէջ այդ կոր-
ծանի՜ վէճը ընկաւ, մենք առաջարկում ենք
նշանակել մի օր տեսակցութեան համար, ուր
կաշխատենք համագիւ ատորիններից էլ ներկա-
յացուցիչ լինի, ամեն ջանք գործ կդնենք և
յուսով ենք, որ վերջ կդնենք ալդ կորայրա-
սպանութեան: Մենք պատրաստ ենք ամեն
տեսակ ծառայութիւններ կատարելու յանուն
համերաշխութեան, յանուն խնդճ ու թշուառ
ժողովուրդի:

Միւս օրը գառաւորը կատապարելեան
և ժողովուրդի անունից յայտնում է հայերին
շնորհակալութիւն այդ բարի և մարդասիրա-
կան զգացմունքների համար, իսկ տեսակցու-
թեան օրը խոստանում է կարճ ժամանակից

յիտոյ յայտնելու: Գառաւորի նամակի հետ
միասին ատորինները ստանում են Դիմանում
պարսիկների կողմից պատանդ պահւած ա-
տորի բժիշկներից մէկից մի նամակ. բժիշկը
նամակով իբրեւ գաղտնիք յայտնում է, թէ
պարսիկները շատ մեծ ոյժ են ստացել և ու-
նին մի քանի թնդանօթներ, որոշել են շու-
տով գրաւել ամբողջ գիւղերը և անխտիր կո-
տորել բոլոր քրիստոնեաներին, ինքը այդ
գաղտնիքը իմացել է և աչքով տեսել մի քա-
նի հաջարների հասած պարսկական կանոնա-
ւոր զինւած ոյժը. խորհուրդ է տալիս առանց
ժամանակ կորցնելու անձնատուր լինել և
թշուառ քրիստոնեաների կտորածին պատճառ
չդառնալ:

5001
66719

Նոյն օրը (մարտ 17-ին) ատորական
Սալմ. բանակի հրամանատար գնդապետ Կանը
Մարշիմոնի տնում հայ և ատորական ներկա-
ցուցչական ժողով է կանչում, որին մասնակ-
ցում են հաւ Աղա պետրոսը և Միկիլ-խօշա-
բան, որոնք իրենց զօրամասերով եկել էին
ձառայ: Ժողովում յայտնում են, որ Սմկոյի
տնում գտնւած են եղել մի շարք, պարսիկ
բարձրաստիճան տնհատներից, նամակներ և
այլ գրութիւններ, որոնցով շնորհաւորում են
Մարշիմոնի սպանման ծրագրի չաշող իրագոր-
ծումը: Գնդապետը առաջարկում է պարսիկ-
ներից պահանջել իբրեւ տուգանք Մարշիմոնի
սպանման և այդ կռիւները կազմակերպելու
համար, տասը հազար թուման փող, ցորեն,

նաւթ և չաքար: Ներկայացուցչութիւնը չի համաձայնում այդ առաջարկին: Որոշում է գրաւոր դիմել պարսիկներին հետեւեալ առաջարկներով՝ 1) հետացնել քաղաքից զինւած ուժերը և դաւադիր անհատներին, 2) բանալ Թարսիզ, Խոյ և Զուլֆայի թէ՛ ճանապարհորդային և թէ՛ փոստ հեռադրական հաղորդակցութիւնը: 3) բանալ խանութները և շուկան, վերսկսել խաղաղ յարաբերութիւնները, 4) առաջարկւած հարցերին բաւարարել 24 ժամեայ ընթացքում, հակառակ պարագային բոլոր պատասխանատուութիւնը թողնւում է պարսիկների վրայ:

Պարսիկները համաձայնելով այդ բոլոր առաջարկները անմիջապէս իրադրոժելու, բացում են դարբասի դռները: Քաղաքի հսկողութիւնը ասորիները վերցնում են իրենց վրայ և նշանակում են պահակներ:

Անցնում է մի քանի օր, հաղորդակցութեան գծերը բանալու խնդիրը պարսիկների կողմից մնում է միայն խոստում: Հաւաստի լուրեր են ստացւում, որ Մարտիի գծով մեծ քանակութեամբ ձիաւորներ են եկել Խոյ, որոնք միանալով Ղիլմանից և Ուրմիայից փախած ուժերի հետ, պատրաստուած են յարձակւելու Սալմաստի վրայ: Նորից զրուցութիւնը լրջանում է. ներկայացուցչական ժողովը որոշում է անպայման դրաւել Խոյը, ցրել այդ ուժերին և կապ հաստատել Զուլֆայի հետ: Բայց իրադրոժելու հնարաւորութիւն չի

լինում, չնորհիւ Ազա-Պետրոսի և Մելիք-Խոչարայի զօրամասերի առանց հրահանգի, ցիրուցան վիճակում մեծ կողոպուտներով նոյն օրը Ուրմի վերադառնալուն: Ղիլմանում ևս սկսում են ջէյսների կողմից սրոշ անկարգութիւնների տեղիք առլ, ձիեր գրաւել ևայլն: Մարտ 24-ին Սալմաստ են հասնում, հակառակ ստացւած նպաստաւոր լուրերի, Սարայի շրջանի գաղթականները, նոքա յայտնում են, որ Վանը երկար կռիւներից յետոյ, տաճկական մեծաքանակ բանակի հետ, որոշել է գաղթել և իրենց հեռախօսով յայտնել են շուտափոյթ կերպով գաղթել զէպի Բերկրիկայէ, բայց իրենց հնարաւորութիւն չի եղել Բերկրի գնալ, միակ ելքը դառն են Սալմաստ գաղթելը: Զինւորական ռազմական յայտնում է, որ Սմկոն մեծաքանակ քիւրդ և պարսիկ ձիաւորներով եկել է Դուշման-Պարայի ձորը և պատրաստուած է յարձակւել Սալմաստի վրայ: Պարսիկները այդ լուրերը իմանալով անմիջապէս կրկին հաւաքւում են Ղիլման: Մարտ 27-ին հտառխոյզները բռնում են մի քանի քիւրդ լրտեսներ, որոնք յայտնում են թէ Վանը զրաււած է տաճիկների կողմից և հայէջ տնտրոշ բազմութեամբ գաղթել են արդէն Այդ լուրը մեծ սարսափ է առաջացնում քրիստոնեաների մէջ. Հայկական Զինւորական խորհուրդը որոշում է շուտափոյթ կերպով բառալիսն կազմակերպել և ապրիլ 1-ի համար զօրահաւաք է նշանակւում 18-ից մինչև 40 տարեկանը:

Մարտ 29-ին անսպասելի կերպով Վա-
նի գաղթականութեան ծայրը հասնում է
Սալմաստ քաղցած, հիւժւած և ծանր վիճա-
կի մէջ, մեծ թւով վիրաւորներով և ծանր
հիւանդներով, որոնք ութ տմիս անընդհատ
հսկայական տարածութեան Ֆրոնտներում
պաշտպանելիս են եղել տաճկական մե-
ծաքանակ բանակի դէմ. և այլևս հնարու-
թիւն չուենալով շարունակելու, որոշել
են գաղթել դէպի Կովկաս, բայց ճանապարհ-
ներ թշնամին արդէն բռնած է լինում. գաղ-
թականութեան մի մասին միայն յաջողում
է անցնել դէպի Սրևան, իսկ միւս մասը, թը-
ւով մօտ 18,000 հոգի ստիպւած անցնում
են Սարայ-Ղօթուր գծով, որոնք հասնելով
պարսկական սահամանադուիւր, իրենց չըջա-
նային Կամիսար Կ, Համբարձումեանի ուղեկ-
ցութեամբ, նամակով դիմում են Խոյ, պաք-
սից կառավարութեան, իբրև բարեկամ պե-
տութեան, խնդրելով թողալու թիւն և հո-
վանաւորութիւն: Իսլաոսախոն այդ դիմումի,
քրդերը միացած պարսկական ձիււորների
հետ, յարձակւում են Ղօթուրի ձորում գաղ-
թականութեան վրայ: Երկու օր անընդհատ
կռիւից յետոյ գաղթականութիւնը մեծ քանա-
կութեամբ զոհեր և աւար տալով, ստիպւած
թեքւում է դէպի Սալմաստ: Այդպիսի մեծ քա-
նակութեամբ գաղթականութ. անսպասելի գա-
լը, տնտեսական ծանր վիճակ է ստեղծում Սալ-
մաստի համար: Բարեբախտաբար Կովկասեան

Հայոց Բարեգործական ընկերութեան Սալմաս-
տի ճիւղը հնարաւորութիւն է ունենում ան-
հրաժեշտ չափով օգնութիւն հասցնելու
հացով և ցորենով, նաև իր տրամադրութեան
տակ եղած, տեղոյն Քաղաքների Միութեան
ճիւղի հիւանդանոցի մնացորդներով բաց է
անում բուժարան և հիւանդանոց:

Ապրիլ 3-ին Խոյում հաւաքւած պարս-
կական կօզակները շարժւում են կրկին դե-
պի Սալմաստ և զինելով զրաւում են Մու-
ղանջիկը ու Կիրմանի մօտի ռուսական նախ-
կին կազարման, որտեղից փորձում են գրա-
ւել դիմացի Ահման զիւլը, ուր տեղաւոր-
ւած էին նորիկ գաղթականութեան մի մա-
սը: Թաւրիզի ճանապարհից Սաղաղեանի գծով
էլ պարսկական մի արիշ զօրամաս փորձում
է գրաւել Ղալսուսարը և Փայաջուկը: Մինչ
ապրիլ 10-ը տեղի են ունենում ոյժեղ և ան-
ընդհատ կռիւներ: Հայերը տալիս են 13 ըս-
պանւած, սրտեցից մէկը ռուս սպայ և 10 վի-
րաւոր, անօրինակ 14 սպանւած 16 վիրա-
ւոր: Սաղաղեանի գծի վրայ գործող պարս-
կական զօրամասը տալով զերի իրենց «Ջէյ-
րան» կոչւած թնդանօթը, փախչում է Թա-
սուջ, գրաւում է նաև Մուղանջուկը: Նոյն
օրերը տուրական զօրամասը, առանց հրա-
հանգի, գրաւում է Կիրմանը:

Կիրմանի գրաւման և այնտեղում եղած
անկարգութիւնների լուրը հասնում է առա-
ւօտեան կանուխ: Հայերից անմիջապէս ներ-

կայացուցիչներ են դնում Դիրման և պարսիկներին իրենց հովանաւորութեան տակ վերցնում, հաւաքելով քաղաքի զանազան մասերից ամերիկական միասիայի երեք շէնքերում 6-7 հազար հոգու չափ, պիտաւորապէս կին և երեխաներ: Եղամարդկանց մեծ մասը զինւած ուժերի հետ փախած են լինում:

Լեռնացի ասորիները վրէժխնդրութեան ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնում: Հայ ներկայացուցիչները մեծ ջանք գործ դնելուց յետոյ, գտնում են անհնարին միասիայի շէնքերում պահել պարսիկներին և հովանաւորել, որոշում են բոլորին տեղափոխել Հաւթւան:

Լեռնացիները պահանջում են թէկուզ մի քանի ազդեցիկ պարսիկներ ընտանիքներով իրենց արամազրութեան տակ թողնել, իբրև պատանդ, Խոյի քրիստոնեայ գաղթականութեան կոտորածից մնացորդներին գէթ անվտանգ ցայմաստ փոխադրելու: Հայերի և լեռնացի ասորիների ներկայացուցիչների մէջ տեղի է ունենում խոշոր վէճ, նոյնիսկ փոքր ձեր են լինու՞մ լեռնացի զինւորների կողմից ռումբեր նետել ամբոխի մէջ, որը նոյնպէս խանգարում է: Հայկական պահակներ են նշանակւում մինչ քաղաքի դարբասը միասիայից և գաղթականութեան ճամբում գէղի Հաւթւան:

Ամբոխի մի մասը դարբասից դուրս գալով չեղում է և փոխանակ Հաւթւան գնալու, անցնում է ասորաբնակ Խոսրովայ և

Սաւրայ գիւղերը. իսկ մնացածը՝ մօտ 4-5000 անցնում է Հաւթւան, որտեղ և պատուարւում, տալիս են հաց և այլ յարմարութիւններ:

Հաւթւանում պարսիկ գաղթականութեան երկար պահելու հնարաւորութիւն չի լինում, քաղաքական որոշ հանգամանքների և ալլահաւած ասորի և հայ անհատների շրնորհիւ: Մի քանի օր պահելուց յետոյ, տալով 3 օրւայ անդի պաշար, պահակներով ճանապարհում են Թաւրիզ և Դիւնէյ:

Քրիստոնեաների յաւաստա փնտիր ու չինչով չի փոխւում: Ապրիլ 24-ին Վասպուրականի ընկերների առաջարկութեամբ ներկայացուցչական ժողով է կայանում. Վասպուրականի ընկերները առաջարկում են տոանց ժամանակ կորցնելու գաղթել Խոյի գծով Աովկաս: Մի քանի հոսանքներ են առաջ դալիս, ժողովը մնում է անհետեանք: 27-ին նորից ժողով է տեղի ունենում, որոշւում է գիմել Ուրմի և առաջարկել միացելոյ այժմով զբաւել Խոյը և կապ հաստատել Աովկասի հետ. ծայրահեղ զէպքում—եթէ Ուրմին չհամաձայնել, այդ անել տեղական ուժերով. ժամանակ է նշանակւում մինչև մայիս 5-ը:

Մայիս 1-ին Ուրմիան յայտնում է, որ Հ. Ներսէս որբագանի գլխաւորութեամբ հայ և պարսիկների կողմից հաշտարար Ամիսսիա է եկել Ուրմիայ, ուստի խնդրում են Խոյի վրայ գնալու ծրագիրը թողնել, ինկատի ու-

նենալով, որ պարսիկ կառավարութիւնը խոստանում է բարեկամական յարաբերութիւն հասնել բոլոր ճանապարհները: Իսկ մինչ այդ, Խոյի գրաւման ծրագիրը գտնում են վաղաժամ, նոյնիսկ յանցանք, Սալմաստի կողմից, սկզբունքային նկատումներով:

Հաշտարար Կոմիսսիան Ուրմիայում ապագայնախօթիւններից խառը ժողով է կանչում և հաշտութեան պայմանագիր ստորագրել առաջիկա պարսիկների և քրիստոնեաների կողմից, որոշում է նաև խառը օգնութիւններից միլիցիայ կազմել: Պարսիկ կառավարութեան կողմից ներկայացուցիչը, կառավարութեան անունից խոստանում է լայն բարեկամական վերաբերմունք, բայց դժբաղդաբար այդ խոստումներից ոչ մէկը չի իրականանում, որին իբր թէ առիթ է լինում տաճկական բանակի, Բարանդուզի կողմից, Ուրմիայի վրայ յարձակումները: Հաշտարար Կոմիսսիան խառը ժողովի կողմից մարզիկ է ուղարկում տաճկական բանակ հարցով՝ թէ ինչ են ուզում չէզոք երկրից և ժողովրդից: Տաճկական բանակի հրամանատարը պատասխանում է, թէ իրենց հրամայած է զբաւել Ուրմիան, Սալմաստը, Թաւրիզը և Մարաղան, ուստի առաջարկում են քրիստոնեաներին անձնատուր լինել և յանձնել բոլոր գէնքերը, այլապէս այդ կարելի բռնի սլոխով:

Տաճիկների այդ յայտարարութիւնը քրիստոնեաներին դնում է չմեղուցիչ դրութեան

մէջ, չնայած Բարանդուզի ուղղութեամբ քրիստոնեաներին յաջողում է տաճիկներին յետ մղել և 200 հոգի էլ գերի վերցնել, բայց և այնպէս դրութիւնը մնում է անորոշ: Մարչիմունն էլ մարդ է ուղարկում Ներսէս սրբազանի մօտ յայտնելով, որ Սալմաստից հայերը որոշել են գաղթել Զուլֆա, իսկ ասորիները ոչ, ուստի խնդրում է անմիջապէս գրել Սալմաստ և արգելիլ հայերի գաղթը: Այդ առթիւ հայերի մէջ, մասնակցութեամբ Ներսէս սրբազանի և ասորիների, մասնակցութեամբ Մարչիմունի, ժողովներ են կայանում և որոշում կայացնում բոլոր սլոխով գիմազրել տաճիկներին և չգաղթել Ուրմիայից: Նոյնը սուրհանդակով գրել Սալմաստ, առաջարկելով չգաղթել մինչ բնդհանուր որոշումը:

Ուրմիայի քրիստոնեայ և մահմեդական ժողովրդի կողմից ընտրւում է գեկաատուրական մարմին, տեղական ապահովութեան համար, նախադաշնութեամբ Ուրմիայի նահանգապետ Իշլալ-ուլ-Մուլլի, կազմած Ամիրիկական փոխ-հիւպատոս դօքա, Շէտից, Թաւրիզից ուղարկւած Ատրպատականի Կենտրոնական մարմինների կողմից պատգամաւոր ձեւակից և լեռնացի ասորի զօրամասերի հրամանատարներից՝ Պետրոսից և Մեկը-Նօշաբայից: Նորընտիր գեկաատուրական մարմինը համարելով քրիստոնեաների և պարսիկների մէջ հաշտութիւնը կատարելապէս կայացած, առաջարկւում է Ուրմիայի բնակչութեանը

սկսել դաշտային և այլ խաղաղ աշխատանքները:

Հաշտարար կոմիտեիան իրա դերը վերջացած համարելով, վերադառնում է Թաւրիզ: Նրա Շարաֆխանէ հասնելու օրը, տաճկական 100 ձիաւորներ գրուում են Շարաֆխանէին: Կոմիտեիային յաջողւում է Թաւրիզ գնալով ազատել ձերբակալելուց:

Տաճկական զօրքը մայիս 30-ին գրաւում է Թաւրիզը, Մարաղան և երկաթուղու զիծը մինչև Զուլֆա:

Ուրմիայի և հաշտարար Կոմիտեիայի տրւած բացադուծիւնը Խոյի գրաման և Զուլֆա գաղթել կամ կապ հաստատելու մասին Սալմաստին դնում են անորոշ վիճակի մէջ, բայց և այնպէս որոշւում է կրկին գիմել Ուրմիա. բացատրելով սպասելիք տաճկական մօտալուտ վտանգը և ժամանակի անտեղի վատնումը:

Մինչ այս մինչ այն, արդէն մայիս 4-ին Սալմաստի հայկական հետախույզ խումբը յայտնում է, որ տաճկական զօրամասը գրաւել է Մուղանջուղը և Իիլմանի նախկին ռուսական զօրանոցը: Ժողովուրդը ընկնում է նոր տենդային և ջղազրգիւ կացութեան մէջ: Նրեք օր անընդհատ թշնամու կատաղի յարձակումներին քրիստոնեաները ճակատագրական դիմադրութիւն են ցույց տալիս: Վերջի օրը, այս բուռը ժողովրդի հանդէպ, վիթխարի գազան տաճկական բանակը, փախուստի

է մատնւում դէպի Խոյ. չնայած իւր մի քանի անգամ դերակշռող թիւն և առատ թնդանութային և գնդացիային պաշարին, տալով մեծ քանակութեամբ մարդկային կորուստ:

Տաճիկ և քիւրդ զինները յայտնում են նաև որ կռւում սպանւած է տաճկական մի գնդապետ և Սմիտյի եղբայր Խուրշիդը, որը եղբոր հետ միասին իրենց մարդկանցով կռււում էին աջ թեւում պարսկական 500 ձիաւորներին միացած:

Ուրմին ի սլաւոսխան գաղթի ձգագու մի, մայիս 13-ին Սալմաստ է ուղարկւում տեղական դիկտատուրական մարմնի անդամներին Իջլու-ու-Մուլքին և ձերմակին: Ընկ. ձերմակը գեկուցում է տալիս իրերի գրութեան մասին, առանձնապէս կոնգ է առնում Պարսից կառավարութեան բարեկամական վերաբերմունքի վրայ: Զուլֆա գաղթելու խնդիրը համարում է յանցանք, չհշտելով ամբողջ Կովկասին սպառնացող տաճկական վտանգը և սովը, նաև գնդապետ Խարազեանի զօրամասի Զուլֆա լինելը և նրան հրահանգը՝ վտանգի դէպքում մեկ օգնութեան գալու մասին, հակառակ պարագային եթէ գաղթը տեղի ունենայ, զգուշացնում է, որ Խարազեանին կարգադրւած է ամենախիստ կերպով արգելել ժողովուրդին Զուլֆա անցնելը: Ժողովը լսելով ընկ. ձերմակի գեկուցումը, որոշում է առայժմ գաղթի խնդիրը յետաձգել: Իջլու-ու-Մուլքն էլ խոստանում է տաճկա-

կան ոյժերը հեռացնելու միջոցները ձեռք առնէ Պարսկաստանի սահմաններինց։

Այսպիսի պայմանների մէջ գաղթի ծրարագիրը ժամանակաւորապէս վերանում է, որի փոխարէն մայիս 18-ին որոշուում է անպայման աշխատել կապ հաստատել Ջուլֆայի հետ։ Դիմում է Ուրմիայի աջակցութեան, Սալմաստում տրամադրելի ուժերի քչութեան պատճառով։ Ուրմիան հաւանութիւն է տալիս, խոստանալով տրամադրել 5000 հոգու չափ զօրաբանակ Աղա-Պետրոսի գլխաւորութեամբ մայիս 22-ի համար։ Խօստումի ժամանակը լրանում է և Ուրմիան պատճառարանելով Ասկերաբաղի կռիւները ձգձգում է մինչև ամսիս 26-ը, հապրողելով, որ 3000 հոգի միայն հնարաւորութիւն ունեցան տրամադրել, որոնք և մեկնեցին։ Յաջորդ օրը Աղա-Պետրոսը մի քանի ձիաւորներով հասնում է Խանթախթ ուր և կայանում է զինւորական խորհուրդ, յարձակման ծրագրի համար խորհրդակցութեան։

Նոյն օրը Ուրմիայից հեռախօսով հաղորդում են, որ այնտեղ է հասել տաճկական բանակից պատգամաւորութիւն, տաճկական սպայի ուղեկցութեամբ, նոքա բերել են 3 նամակ, մէկը Մոսուլի ասորական պատրիարք Էմմա-Նուէից ուղղւած Մարչիմոնին, երկուսն էլ տաճկական բանակից, մէկը նոյնպէս Մարչիմոնին, միւսը Աղա Պետրոսին։ Նամակների բացման համար խնդրում են Մարչիմո-

նի կողմից ներկայացուցիչ ուղարկել (Նորբնա-Մարչիմոնը Սալմաստումն էր) և Աղա Պետրոսին ներկայ լինել։

Յաջորդ օրը Ուրմիայից դարձեալ հեռախօսով յայտնում են, որ տաճկական բանակից նոր պատգամաւորութիւն է եկել բաղկացած 3 զինւորից և մի սպայից։ Տաճկական բանակի հրամանատարը, պատգամաւորութեան միջոցաւ առաջարկում է Ուրմիայի և Սալմաստի քրիստոնեաներին անմիջապէս զինաթափ լինել, առանց իրեն նեղութիւն պատճառելու։ 29-ին վաղ առաւօտեան Սալմաստի հայկական հետախոյզ խումբը յայտնում է որ Սուլուի (Դիլմանից դէպի հիւսիս արեւմուտք) ուղղութեամբ տաճկական մեծ քանակութեամբ ձիաւորներ են հաւաքում։ Ձինւորական հրամանատարութիւնը զնդապետ Տաբուէի գլխաւորութեամբ անմիջապէս ռազմական ծրագիր (Дѣло войны) է մշակում, բաժանելով զիրքերը 4 մասի Վազաչի-փոստից (Ասլանիկ գիւղ) սկսած մինչև Չորանլու-ծովափը (45-50 վերստ տարածութեան)։ Վեներոնի երկու զիրքերը յանձնում են հայկական զօրամասերի, իսկ աջ ու ձախ թևերը՝ ասորական զօրամասերին։ Յունիս 1-ի առաւօտեան շատ վաղ քրիստոնեաներ անցնում են յարձակման։

Թշնամին ուժեղ թնդանթթային կրակ է բաց անում. ամբողջ օրը երկու կողմերն էլ զիրքերից չեն գուրս գալիս. կռիւը տևում է մինչ ուշ գիշեր. հայերը ունենում են մի ըս-

պանեաժ, երեք վիրաւոր: 2-ին ասորական
գորամասերը աջ և ձախ թեկերից անցնում են
առաջ, թշնամին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց
տալով յետ է նահանջում: Թշնամու բռնած
կարեւոր բարձունքները գրավւում են, որը
նեղացնելով օդակը, սկսում է ուժեղ կերպով
ւժքակածել կենտրոնի հայկական դիրքերը:
Հայերը այդ օրը ևս ունենում են 2 վիրա-
ւոր, 2 սպանւած: 3-ին թշնամին Խանաօորի
ուղղութեամբ ուժեր է ստանում և գրաւում
Հին քաղաքը և Այան գիւղերը, չուտափոխթ
հայկական դիրքերից ուժեղացնելով ասորա-
կան ձախ թեկը, թշնամուն յետ են մղում Հին
քաղաքից և Այանից, վերցրւում է 8 գերի
15 հրացան և 7 ջորի՝ բեռնւած գնացանք ըս-
պայական պարագաներով և վաճառչաւով:
Թշնամին միւս կողմից աջ թեկում գրաւում է
Բեաֆ գետգլուկը ուր գործում էր Աւրմիայից
եկած ասորական օգնական ոյժը Աղա-Պետ-
րոսի գեկավարութեամբ:

Այդ ժամանակ արդէն սարկւում է, որ
Աղա-Պետրոսը ոչ թէ 3000 հոգի կուտոյ ու-
նի, որի համեմատ կազմւած է եղել ծրագիրը
և յանձնւած այդ պատասխանատու գիծը՝
Աւրմիա տանող միակ ճանապարհը, այլ նա
ունի 500 հոգի, այն էլ մեծ անկարգութեամբ
ցիր ու ցան եղած այս ու այն դիրքերում:

Աւրմիայի, յանձին Աղա-Պետրոսի, այդ
վերաբերմունքը մեծ լքում է առաջ բերում:
հաւատալով նոցա խոստման, այդպիսի մեծ

տարածութեան վրայ դիրքեր է որոշել:
Քրիստոնեաների գրութիւնը արդէն սկսում է
լրջանալ, թշնամին սպաւնում է լեռնից իջ-
նել և գրաւել տափարակը ու Խանթախտը,
որով և փակել քրիստոնեաների միակ նա-
հանջի գիծը դէպի Աւրմիա: Այդ առթիւ լուր
է արւում Աւրմիա, որտեղից դիչերով անմի-
ջապէս գալիս է Ասրպատ. ընդ հրամանատար
գնդապետ Վազմինը, որը տեղ հասնելով, իւ-
րա վրայ է վերցնում կուր գեկավարութիւնը:
Թշնամին դիրքերը ուժեղացնում է օգնական
ուժերով, կաւիւր կատապի բնոյթ է ստանում:
Գեթիներից պարգւում է, որ միայն կենտրոնի
դիրքերի վրայ թշնամու կողմից աշխատում
են 12 թնդանօթ և 16 գնդացի: Աջ և ձախ
թեկից ասորիները, առանց հրահանգի ըս-
կաւում են յետ գալ դիրքերից: Հայերը ապիս
են 2 սպանւած և 6 վիրաւոր: 5-ին թշնա-
մին սկսում է առանձին ուշադրութիւն դարձ-
նել աջ թեկի վրայ: Աղա-Պետրոսը յետ է նա-
հանջում իր պաշտպանելու Խանթախտի գի-
ծը: Ձախ կողմից էլ թշնամին գրաւելով Հին
քաղաքը սկսում է սպաւնալ կենտրոնի գիւ-
ղերին և հայկական դիրքերի թիկունքին: Ոչ
մի միջոց չի օգնում ասորիներին վերադարձ-
նել դիրքերը: Հրամանատար Վազմինը, տես-
նելով այդ կրիտիկական գրութիւնը, ինչպէս
չէշտում է հրամանում, կատարում է իր վեր-
ջին պարաքը ժողովրդի հանգէպ, հրամայում
է ժողովրդին առանց ժամանակ կորցնելու

դադ[թե]լ դէպի Խան-Թախտ-Ուրմի: Սկսւում է
չանհաւած սոսկալի խուճապ ժողովրդի մէջ:

Փամբը 5-ից կենտրոնի դիւզերից էլ ըս-
կաւում է աներեւակայիլի անկարգութեամբ
զաղթ—փախուստ պէպի Սան թախտ: Աննկա-
րագրելի են այդ ստակալի տեսարանները,
տանջանքները, մթութեան մէջ, անձրևի տակ
տաաննակ հազարաւոր ամբողջ սայլերով, բեռ-
նակիրներով, գլուխը կորցրած իրար ոտնա-
տակ տալով աճապարում են փախչել տաժա-
նիլի մահաւան գրկից... Հայկական գործառ-
սերը յետ են նահանջում Ահրեան, իսկ ասորի
զինւորները նախապէս զաղթելիս են լինում
Ուրմի: Թշնամին բոլորովին մօտենալով կեռա-
րոնական դիւզերի պարիսպներին, անընդհատ
ուժրակոծում է թնդանօթալին և գնդալիքա-
լին կրակով:

Ղալառար և Փայաջուկ գիւղերում երեւում են հրդեհներ, որոնք առաջ էին եկել այդ գիւղերից նահանջի ժամանակ պահեստները կրակելով: Թշնամին նկատելով նահանջը, արագ կերպով առաջանում է անբնդհատ ուժակոծումով: Խուճապը սաստկանում է ժողովրդի մեծ մասը խողնում է, գլուխը ազատելու համար բռնած սայլերը: Ճանապարհները ծածկած են լինում վարարած անոնների ջրերով, որոնց ազդում է սայլերին չը գիմացող կամուրջները: Մերերի, երեխաների և կանանց ճիչը ու վայնասունը... հարագատները թողնում հեռանում են... կհանքի

և մօտևան տաժանելի կռիւ։ Քոչաւիչ գիւղի մօտ անտանելի ողորդաւթիւն է կաաարւում՝ նեղ և միակ հօնապարհից անցնող առւիշց սաղիւրը խրւում են հանճառ օրդմերում և հանապարհը փակւում։ Փողովուրդը իրար է անցնում. ուժեղի և թոյլի կռիւ է առաջ գալիս։ Թնդանօթային և գնդացիրային կրակը բոլորվին մօտենում է, չեաի գացողները գաւում, աղաղակում են—ապատեցէք ձեր կեանքը, ով ինչպէս կարող է։ Մի բարեպատեհ հանգամանք միայն՝ մթնթիւնը, փրկում է այդ թշուառ ժողովրդին պահիճի ճիւղաններից։

Այսպիսի ծանր առնջաճիւղերի եւ ապրումների առկա փախուստը շարունակուում է, բայց եւ այնպէս ճակատագրին յանձնւած գրծբազմ ժողովրդի յետին մասը Սանթախտի մօտերքում լուսորացին ենթարկուում է թշնաւմու յարձակման, սրանց պարզուում է, թէ Ազա-Պետրոսը, այդպէ՛ր կոչւած իր օգնական զօրամասով փոխանակ մնալու, ըստ վերջի հրահանգի, Սանթախտի գիծը պաշտպանելու, մինչ պաղթի ծալքը հասնելը, փախչելիս է եղել Ուլմիտ:

Հնարաւորութիւն չի լինում դժբաղդաւար ստուգելու կտրուածի և գերի մնացածների թիւը: Սկսեմքն անընդհատ հետապնդում է և պրաւում Ղուչին: Փողովուրդը առանց նշանակութիւն տալու թնդանօթի գնդակների տարափին, չարունակում է իր փախուստը:

Եւ ին ժողովուրդը ուժառայաւ, մեծ մասն
որն անգամ հացի պաշարը ճանապարհին թող
դած, հասնում է Ուրմիայի դաշտերը: Ուրմիայի
հայկական գործառնայ մի վաղա Սարմատի
հայկական մասերի հետ միասին մնում են
Քեարիմարաք: Վատնգը կարճ ժամանակով
անցած է համարում:

Ուրմիայում խառը ժողով է կազմուում
ապագայ անկիւնների մասին խորհելու: Գաղ-
թականութիւնը պնդում է շարունակել գաղ-
թը առանց ժամանակ կորցնելու զէպի Պարս-
կաստանի խորքը: Ժողովը վերջնական կերպ
կացութեան չի դալիս, շնորհիւ տեղացիների
կողմից առաջ եկած հոտանքների, որոնք ճա-
նապարհների սովի և ծարուի սարսափը հա-
ւատար են դատում մնալուն և թշնամու ձեռ-
քից կտորու հլու: Առաջարկներ են լինում
անգամ կտորել ծերերին և երեխաներին,
իրեն անգործների՝ սովի, ծարուի և չղի, ա-
նապատներով ճանապարհորդութեան, և գաղ-
թիլ գէպի Հարաւ:

Որոշում է լսել նաև ասորիների կար-
ծիքը և նոցա բռնկիւք զիրքը գաղթի նկատ-
մամբ: Գին կայանում է հայաստրական
խառը ժողով, զրութիւնը միանգամ և վերջ-
նականապէս որոշելու համար: Գաղթը բն-
գունում է զէպի Հարաւ — Անգլիական բա-
նակ, և որպէսզի գա կատարի ապահով, որոշ-
ում է թշնամուն կարճ ժամանակամիջոցում
հեռացնել Ղուչիի չրջանից, և գործառնայ

սողարկել Հարաւային գիծը բաց անելու:

Երկու ուղղութեամբ էլ ուղարկւում են
հայկական գործառնայ. ասորիները անհա-
կանայի բացադրութիւններով խոտացած քա-
նակութեամբ զինւորներ չեն տրամադրում:
Հարաւի գծում թշնամին խուճապի է մատնե-
ւում, հայկական գործառնայ գրաւում է Գա-
չաղը և հետապնդում մինչ Հէյդարաբադ,
վերցնում է 14 գերի և բաւական քանակու-
թեամբ փամփուշտ նաև պարսկաւորման այլ
միջոցներ: Գերիները յայտնում են, թէ սովը
չտա է նեղում իրենց, իբր թէ զինւորները
պատրաստւում են անձնատուր լինել տեղաւ
հրամանատարի կամքից, եայլն:

Ղուչիի ուղղութեամբ վերցած գերի-
ները յայտնում են, որ Անգլանիկը իրա բա-
նակով բոլորովին մտնեցիլ է Խոյին և ուժեղ
կռիւ է: Միաժամանակ հայ և ասորական հե-
տախոյգները յայտնում են, որ Ղուչիի ուղ-
ղութեամբ գէպի Խանթախա խալ թնդանե-
թային ձայներ են գալիս:

Այդ լուրերի հիման վրայ հոր յոյսեր
են ծնում թէ ժողովրդի և թէ զեկավար չըր-
ջանի մէջ: Գաղթի վերաբերմամբ, ոմանք է
առաջարկում են ամբողջ ուժերը լարել, Սալ-
մաստ — Խոյ գծով գաղթիլ Զուլֆա. ոմանք,
զլիստորապէս ասորիները, միանգամայն գէմ
են լինում գաղթին, համարելով միակ ելքը՝
մնալ Ուրմիայում և պաշտպանել, ոմանք էլ-
լուրերին չվստահանալով առաջարկում և ոլըն

գում հն անմիջապէս գաղթել Հարաւ: Այսպիսով գաղթի խնդիրը մնում է առկառիւս և անհետեանք:

11-ին երկու ուղղութիւններից էլ վերացրած նոր գերիները պնդում և հաստատանում են Անդրանիկի Խոյի կռիւները, որին իբր համակցուցիչ փաստը, յայտնում են այն, որ իրենց հրամայւած էր հետապնդել գաղթականութեան, բայց Անդրանիկի յանկարծակի Խոյին մօտենալը փոխեց ճրագիրը և իրենց զօրքի մեծ մասը յետ կանչեց շուտափութ Անդրանիկի դէմ ուղարկելու:

Նոյն օրը Բանդ կոչւած (Աւրմայից դէպի արեւմուտք) զիւրքերում, հայաստրական զօրամասը խլում է տաճիկներից մի թնդանութ, բառալիօնի շտապը մեծ քանակութեամբ իրեղէններով և զօկումնաւորներով նաև 18 գերիներ:

Այդ պօկումնաւորներում աչքի է ընկնում մի հրաման, ուղղւած Սարմատի և Աւրմայի տաճկական բանակների հրամանատարներին. հրամանը ուղարկւած է լինում Մօսկոյից, որով հրամայւած է լինում մօրիս 19-ին ն. ա. բոլոր զօրքից անցնել յարձակողականի. Սարմատի շրջանի զօրամասին հրամայուած է լուսարացին երեք զօրքով անցնել յարձակման. չինայից ուժեղ թնդանութային կրակը, ամեն կերպ աշխատել կտրելու Խանթախտի զիծը և գերի վերցնել բոլոր կուռղ ուժերին. նաև ինչ որ մութ արտայայտութիւններ ընդհանուր կոտորածի մասին:

Եթէ այդ չի յաջողւի, թողնել ժողովրդին և կուռղ ուժերին, անցնել Ղուչչիի գետակի ձորը, կտրելով նախօքը գետակի բարձունքը, թնդանութային կրակով ժողովրդի խուճապը ուժեղացնել. յաջող պարագային նոյնը, ինչ Խանթախտի համար էր հրամայւած:

Եթէ այդ էլ անյաջող կանցնի, թողնել ժողովուրդը գետագոյն անցնի, թնդանութային և զնդաքիրային կրակով հետապնդել մինչ Չոկարալուի կամարջը և այդ տեղ պառակտել մինչ Հարաւային զօրամասը իր գերը կ'կտարէ այն է՝ թնդանութային ուժեղ կրակով յետ մղէ հայաստրական զինամեքին և հետապնդէ մինչ քաղաքի պարիսպները: Այդպիսի պաշարւած գրութիւն սակզմելուց յետոյ, անցնել գիշերային սինամարտի քաղաքի մէջ: Խիստ կերպով կը պատմէ այն զօրամասի հրամանատարը, որի զիծը կ'պատռէ կամ զինւած ուժը կամ ժողովուրդը:

12-ին հայաստրական հետախոյզները նորից լսում են Ղուչչիի շրջանից կրկնող թնդանութային ձայներ: Յամառ լուրը ստուգելու համար, սրըչում է ուժեղացնել այդ զօրի զիւրքերը և գրաւել Ղուչչին: Իժարախտութար այդ անելու հնարաւորութիւն չի լինում, թշնամին Զեքալքեանդից ուժեղ կերպով ընկում է սմրակոծել Քեաքիմարագի հայաստրական զիւրքերը:

19-ին Աւրմա է հասնում մի հայդին -

ւոր, որը յայտնում է թէ ինքը Անդրանիկի բանակից է, թէ Անդրանիկը 5000 զինւորներով 2 լեւոնային և 1 դաշտային թնդանօթներով մօտ 2000 դադթակառններով յարձակեց Խոյի վրայ, Սալմաստ անցնելու մօքով, կռուում ինքը 50 զինւորների հետ միասին պաշարւում են Խոյի պարիսպների մօտ, իրեն և մի սալմաստեցի կամաւորի, նոյն վաշտից, յաջողւում է փախչել դէպի Սալմաստ գիւղերով, Սալմաստում գտնում է տաճկական զօրք. կորցնելով իր ընկերոջ, լեւոներով գաղտնի անցնում է Աւրմիտ:

Պատմում է նաև որ Արիիջանից անցնելիս Անդրանիկը բանակին յայտնել է, թէ Թիֆլիսը, Ղարսը և Ալէքսանդրօպոլը արդէն գրաւել են տաճիկները, իսկ Նրեանը պաշտպանել է. բայց վառնգը այնտեղին էլ է ըստառնում: Իսկ ինքը Անդրանիկը կոչ է առնում պատուով մինչև վերջ մեռնողներին լեւոներով իրա հետ միասին անցնել Սալմաստ, ուր կայ հայկական մեծ ոյժ և մօտ է նրանց Անդլիական բանակը: Բոլոր եղած զինւորները համաձայնում են մինչ վերջ հաւատարիմ մնալ Անդրանիկին, մի մասն էլ իրենց հետ են վերցրել իրենց ընտանիքները:

Լեւոներով երկար ճանապարհորդելով հասնում են Ջուլֆա, այնտեղից անցնում Խոյ, ուր և պատահում են տաճկական բանակին և ընդհարում: Իսկ թէ ինչով է վերջացել այդ կռիւը, ինքը չգիտէ, միայն են-

թաղրում է, որ փամփուշտի պակասութեան պատճառով կարող է պատահել Անդրանիկը բանակով յետ գնալ Ջուլֆա: Այդպիսի լուրերով և ռնորչութեամբ գրութիւնը չարունակւում է մինչ մայիս 25-ը:

25-ին առաւօտեան ժամը 8-ին քաղաքի վրայ երևում է մի օգանաւ. քաղաքի բոլոր ժասերից սկսում է հրացանաձգութիւն դէպի օգանաւը, ենթադրելով որ դա թշնամուն կարող է լինել: 15 րոպէից յետոյ բարերազգարաբ օգանաւը իջնում է անվառնդ քաղաքի պարիսպի մօտ: Ամբողջ քաղաքի ժպտվալով խոնւում է դէպի պարիսպ օգանաւի մօտ, որտեղից օդը թնդում է հսկայական տմբոխի ուրախ աղաղակներով—անգլիական է օգանաւը, մենք ժրկւած ենք, եկել է մեզ փրկելու:

Քաղաքի խուճապը անմիջապէս ուրախութեան է փոխւում: Օգաչուն յայտնում է որ ինքը գալիս է Միանայից, ուր գտնւում է Անգլիական բանակը, որտեղի հրամանատարից բերել է նամակ, ուղղւած հայ և ասորի ժողովրդներին:

Նամակում, Միանի անգլիական բանակի հրամանատարը, սղջունելով հայ և ասորի ժողովրդին, յայտնում է, որ իրենք միշտ երտածել են տեղական քրիստոնեայ ժողովրդի գոյութեան մասին մտածում են և այժմ, զիտեն նաև փամփուշտի և ռազմական այլ պիտանքների պակասութեան մասին, վաղուց

է ինչ իրենք պատրաստել են 70,000 լէրէլ 40,000 մօսին հրապաններէ՝ փամփուշաներ, 12 գնդացիներով, բայց յարմար առիթ չի հանգիպել հասցնելու:

Առաջարկում է գրաւոր օգոշու կապիտանի միջոցաւ յայտնել եղած գէնքերի, զինուորների, գէնքի ընդունակների և ժողովրդի քանակը նաև կարիքների մասին: Առաջարկում է կապ հաստատել Սային Առաջի գծով իրենց բանակի հետ, որպէսզի հնար լինի հաղաւ պէտք եղած ըստ կարիքները: Իրենց որոշած ռազմաթիւքի մասին տաճարկում է նշանակել օր և լինել Սային-Առաջ և ստանալ, որը կը լինի պարբերաբար և կապ կը կհաստատուի: Անմիջապէս կոչուում են ժողովներ և արւում հայ և ասորիների կողմից համապատասխան տեղեկութիւնները: Որոշած ռազմաթիւքների համար յայտնելով, որ յալիս 15-ին պէտք եղած քանակութեամբ մարդիք կուղարկեն ստանալու Սային-Առաջից:

Օգոշուն հաղորդում է մի շարք լուրեր՝ Կովկասի մասին յայտնում է որ ամբողջը տաճիկների ձեռքին է գտնուում, հայ և ուսս ժողովուրդը գաղթել է Բազու, որտեղ միացած տեղական ուսս և հայ ազգաբնակչութեան հետ մինչ այժմս պաշտպանուում է: Վրացիք բացարձակօրէն միացել են տաճիկներին, գաւաճանելով իրենց հարեան հայ և ուսս ժողովրդին, փոխարէնը ստանալով աւատոս-

միտ տաճիկների հովանաւորութեան տակ: Թաւրիզի մասին ինքը ցտոյգ տեղեկութիւն չունի, մի քանի ժամ է միայն մնացել Միանէ. գիտէ միայն նա, որ մեծ քանակութեամբ քրիստոնեայ գաղթականութիւն է հասել Թաւրիզից Միանէ: Անգլիական հետախոյզները մինչև Թաւրիզի պարիսպներն են հասնում: Հաւանական է կարճ ժամանակամիջոցում Թաւրիզը գրաւի և տաճիկները հեռանան Ատրպատականից: Օգոշուն մի օր մնալուց յետոյ (յունիս 26-ին) վերադառնում է Միանէ: Նոյն օրը Անդրանիկի բանակից գալիս է մի զինուոր ևս, որը յայտնում է նոյնը, ինչ նրա նախորդը:

28-ին հայ-ատուրական ներկայացուցչական ժողով է կոչանում, մասնակցում են և Ռուս օֆիցերութեան ներկայացուցիչները: Ժողովում ղեկավարութիւններ են արտայայտում Ռուս ներկայացուցիչները հրամանատար Կուզմինի ղեմ. իրար մէջ ունեցած փոխ յարաբերութեան հոգի վրայ: Նաև այն, թէ Կուզմինը իբրև զինուորական գաղանիք յայտարարել է, որ Անգլիացիների մօտ լինելը և կապ հաստատելու ցանկութիւնը սուտ է: Լինում են մի շարք ուրիշ հոգի վրայ. ղեկավարութիւններ, նոյնպէս Կուզմինի ղեմ: Խառն ժողովը որոշում է՝ հեռացնել Կուզմինին հրամանատարութեան պաշտօնից, տեղը հրաւիրելով գնդապետ Գարեգիւն, յայտարարել քրիստոնեաների մէջ պարտագիր դորակոչ 18—45

տարեկան և վերակազմել բոլոր զօրամասերը:

Ժողովում յայտնում է նաև, որ սուս սպանելից 28 հոգի Աուզմինի հետ ունեցած ընդհարման պատճառով, ծովափում չինել են գերաններից լատեր և մեկնել են Շարաֆ-խանէ, Աովկաս անցնելու նպատակով:

29-ին Աուզլի շրջանում հայկական հետախոյզները հանդիպում են մի պարսիկ և ընկալի, որը տալիս է միջանի, առանց ծրարի նամակներ-խմբատիպ: Նամակներից մէկը լինում է հետեւեալ բովանդակութեամբ, «Նախկին Վանի նահանգապետին, Ուրմիա» վերնագրով. «Օսմանեան կառավարութեան և նորակգմ Հայ Հասարակապետութեան մէջ յունիս 11-ին 1334 թիւն հաշտութիւն է կնքւած Գիւմրի քաղաքում, շրջակայքից մի մասը, Ուրմիա քաղաքը, Էջմիածնի գիւղաքաղաքը և Նրեանի նահանգի մի մասը Թիւրքիային է արւած: Վրաստանին և Ազրբեջանին հասարակապետութիւն է շնորհւած: Հայաստանի սահմանները առայժմս որոշւած չեն: Հաշտութեան պայմանագրի մէջ, խնդիրներով զրադուղ յանձնաժողովը չիշտի է՝ Վանի նախկին նահանգապետին և Վասպուրականի գաղթականութեան արածուում է գալ Նրեան, որի համար պէտք է դիմել նոյն ճակտի պատերազմական հրամանատարին, ճանապարհը ցոյց տալու համար:—Ստորագրութիւն—Հայ յանձնախմբի նախագահ՝ Տէր Յակոբով:

Նամակներից մի ուրիշը հետեւեալ բո-

վանդակութեամբ «Հայերին» վերնագրով — «Գիւմրի քաղաքի մէջ հայկական յանձնախմբի նախագահ՝ Միր-Ավայ Տէր Յակոբովի հետագրի հիման վրայ, եթէ կ'զգջաք ձեր արածները և կցանկանաք Նրեան գնալ, յանձնեցէք ձեր զէնքերը և 50-ական հոգով եկէք գէտի Ղուշ-չի, որտեղից ձեզ կուղարկենք Նրեան:—ստորագրութիւն—Ստորագրատիանի Թիւրք բանակի հրամանատար՝ Ալի-էյտան փաշա»:

Պատահարար այդ օրը ձերբակալուած է տաճկական բանակից ընրւած ևս մի նամակ, ուղղւած Ագա-Պետրոսին, հետեւեալ բովանդակութեամբ՝ «Ձեր նամակը ստացւեց, հասկացոյ բովանդակութիւնը: Օսմանեան պետութիւնը բարի վերաբերմունք է ցոյց տալիսդէպի ձեր ասորի ժողովուրդը Մասալի շըրջանում: Եթէ կամենում էք յանձնելու մասին պայմաններ որոշել և բանակցել, ուղարկեցէք ձեզնից 4 հոգի մեզ մօտ, Մասալի վրայով Բաքալարից կարգադրութիւն կըխնայենք, որը ստանալուց անմիջապէս ձեզ կը յայտնենք: Որ ճանապարհով պէտք է գտն արտախօսկները, մեզ նախօրօք յայտնեցէք, որ դիմաւորենք: Ստորագրութիւն Ս ըգ Ֆրիդայի հրամանատար՝ Խալիլ-բէյ»:

30-ին Ամերիկական փոխ-հիւպատոս գօկա. Շէտը հայ և ասորի ներկայացուցիչներին յայտնում է, որ ինքը պարսիկ սուրհանդակի միջոցաւ Թաւրիզի իրենց հիւպատոսից ստացել է մի աւաջած նամակ, որով հիւ-

պատուը յայտնում է թէ Թաւրիզի Անգլիական հիւպատոսը իրեն պաշտօնապէս յայտնել է, որ Անգլիական բանակը զրոտել է՝ Սար-դաշտ, Բօքան, Քերքուք, և Ալթուն-քոփրին, տաճկական բանակը բոլորովին ջարդել է և անընդհատ յետ է նահանջում: Առաջարկում է ինքը, Ուրմիայի մահմեդականութեան շարժել գէպի հիւսիս-Շարաֆխանէ, իսկ Միսսիոնարութեան և քրիստոնեաներին՝ հարաւի գրծով գէպի Մարաղա: Ի գիտութիւն յայտնում է, որ Թաւրիզի միսիոներին ու քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան հրամայւած է գաղթել զինուորական դործողութիւնների պատճառաւ գէպի Միանէ: Շարաֆխանէում կայ 800, Դիզայում 400, Խոյում 2000, Սալմաստում 2000 Օսմանեան զօրքեր, բրնձ չուտով կըստանան օգնական զօրքեր Վանից:

Ասորիները և Մարշիմոնը սկսում են տեղախ և ծածուկ նամակազրուելիւն ունենալ տաճկական բանակի հետ, նաև նրանց ղեկավար չըջանի բռնած զիբքը, սրտումնէրը գործադրելու, խտտացած քանակութեամբ զինւած ոյժեր արամադրկուց խուսափելը անհիմն առարկութիւններով և այլ աչքի բնկնող փաստեր, թկտւած են կտակածներ առաջ բերել հայերի մէջ:

Այդ առթիւ հայ ներկայացուցչական ժողով է կայանում և ընկ. Ա. Համբարձումեանը, որը առանձնապէս զբաղւում էր փոխ յարաբերութեան խնդրով, զեկուցում է քաղիս

ժողովին, թեւով մի առ մի անվտանգութիւն ներշնչող փաստեր ասորիների նկատմամբ: Առաջարկւած է առանց ժամանակ կորցնելու կազմակերպել բոլոր հայկական ոյժերը և մրտածել զաղթի մասին գէպի հարաւ: Ժողովը այդ սրտումը համարւած է վերջնական և անմիջապէս գործի անցնում:

Յաջորդ օրը—յուլիս 7-ին Ղուչչիի չըբջանից դայիս են տաճկական երկու զինուորներ սպիտակ դրօշակներով: Հայկական պահակը պարզւում է, որ զինուորները Աղա-Պետրոսին նամակ են բերել իրենց հրամանատարից: Նամակարեւները, հրամանատար Գարեցիկու կարգաբերութեամբ ուղարկւում են շտաբ, սրտից պարզւում է, որ գրաբեր զինուորները Ուրմիայի տաճիկ զեկիներից են, որոնց Աղա-Պետրոսը նամակով գաղտնի ուղարկելիս է եղել տաճկական բանակ, չնայած, որ տեղական Զինուորական գործադիր մարմինը արդեւել էր որևէ բանակցութիւն, անկախ մարմնից, տաճկական բանակի հետ:

Ի երւած նամակը լինում է հետեւեալ բովանդակութեամբ, ուղղւած Աղա-Պետրոսին. «Զեր նամակը գրաբերներիս միջոցով ստացւեց: Զեր յաճախակի առաջարկը անձնատուր լինելու մասին, ինձ անհասկանալի է դառնում, այս նամակում էլի չեղտւած էք այդ մասին, բայց ձեր փորձերը կապել Վովկասի հայկական բանակի հետ՝ հակառակ են ապացուցում: Փորձեր արեք Սալմաստի վրայով

հայերի հետ միասին անցնել Զուլֆա, բայց յաջողութիւն չունեցաք:

Ի դէպս, մեր պայմանները հետեւեալն են՝ պէտք է վայր դնէք անմիջապէս ձեր պէնքերը և յանձնէք մեզ, իսկ ձեր ստարկութեան թէ վախենում էք քրդական և պարսկական խմբակների վրէժխնդրութիւններից, առաջարկում եմ, ուղարկել ձեր պատգամաւորներին, որոնց հետ կպարզենք պէտք եղածը և ինքնապաշտպանութեան համար հարկ եղած քանակութեամբ պէնքեր 50-ական փամփուշտներով կթողնեն ձեզ:

Իբրև նորութիւններ յայտնում եմ ձեզ, որ Անգլիական բանակը մեր ընդդէմ ուղղութիւններում ջախջախեց, Միանէում և Սային Ատլայում եղած մի բուռը անգլիական զինուորները փոխուստի մասնակցին, որոնց հետապնդում ենք Ղազին—Համապան: Մեր և հօգը գերմանական պանծալից բանակները գաշտակից պետութիւնների ջախջախելու և նոցա երկիրներին տիրելու վրայ են: Ինչ վերաբերում է հայերին, յայտնում եմ ձեզ, դարձեալ պաշտօնապէս, որ Օսմանեան մեծն պետութիւնը խղճահարկելով հայերի տղերուսներին, ներողամիտ գտնեց և նրանում ներսնց ինքնավարութիւն տրուեց, Թիֆլիսն էլ իր չըջակողքով Վրաստանին տուեց, իսկ դրոցա կողքին մեծն Ազէրբէյջանի ինքնավարութիւն հաստատուեց:

Անգլանիկը հայկական ըմբոստներից

կազմած մի քանի հարիւրներով եկաւ Խոյի շրջան իբրև առագակալին մի խմբակ և փորձեց մի փոքր անհանգստութիւն պատճառել իմ բանակիս, բայց այդ փորձը նրան աժան չնստեց՝ երեք տեղից վէրք ստանալով և մեծ կորուստ տալով, յետ փախաւ Զուլֆա-Նախ-ջևան, որտեղ խեղճ ու թշուա պարսիկներից է վրէժը լուծում:

Ամբողջ Ատրպատականը ողողած է իմ 64,000-անոց բանակով, մնում է միայն Ուրմիան, որի համար առաջարկում եմ ձեզ վերջնականապէս առանց որևէ բացասութեան, 15 օր ժամանակ գէնքերը յանձնելու և պայմանները վերջացնել: — Ստորագրութիւն— Ատրպ թիւրք բանակի հրամանատար՝ Ալի-էյսան-փաշա:

Յուլիս 8-ին հայկական զօրամասերը շարժում են Քեարիմ-աղազ թշնամուն զբաղեցնելու և հարաւի գիծը մաքրելու՝ կապ հաստատելու Անգլիացիների հետ: Քեարիմաբաղի մօտ ձերբակալում են մի քանի պարսիկ կամուսրներ, որոնք յայտնում են, թէ իրենք մասնակցում էին տաճկական բանակում, մի քանի օր առաջ Անգլիական բանակը իբր զբաղեց թաւրիզը, իրենք բանակի հետ ստիպւած եղան յետ նահանջելու, քողքը իրենց ստիպել է բանակից փախչել:

Հարաւ գնացած զօրամասերը գրաւում են Շէլթանաւա, Դիլա և Հէյդարաբադը, թըշնամուն հետապնդում է մինչև Ուշնուէ, որտե-

դից էլ ամսիս 14-ին թշնամին ստիպւած է լինում մեծ կորուստ տալով նահանջել աւելի խորը, թողնելով մեծ քանակութեամբ պարենաւորման պաշար: Այդ կռիւներին հայերը ունենում են 9 սպանւած 14 վիրաւար: Սպանւածների թիւում բոլորից սիրւած գաղափարական համեստ գինւոր Գանձակեցի Ալէքսան Աւալեան, որը 5-րդ երկրորդ հասնողը Վառնից յետ գնալուց մնացել էր իր 100 ընկերներով հայկական շարքերում:

15-ին Ղուչիի շրջանից, թշնամին նրկաւորով իրենց հարաւային մասի պարտութիւնը, անցնում է յարձակման Քեարիմարդի ուղղութեամբ: Անմիջապէս հայաստանական խաւը ժողով է կազմում, ասորիները խոտտանում են չուսով արամազբել 2000 անոց զօրամաս: Առգմում է ծրագիր, որի համաձայն, նոյն գիշեր ասորիները ձախ թեւից, չիտի հայերը կենդրոնից և աջ թեւից պէտք է անցնեն հակադարձակման: Ասորիները իրենց խոտտուքը, ինչպէս և միշտ, ժամանակին չեն կատարում, թշնամին գրաւում է Քեարիմարդը, հայերը ստիպւած են լինում նահանջել մինչ Զոնգարալուի կամուրջը. վտանգը սկսում է սպառնալ քաղաքին:

16-ին ասորիները այդ նկատելով մեծ ջանք են գործ դնում և զօրամաս ուղարկում որոշած դիրքերը: Միջկուայ ժամը 3-ին, հայերը համաձայն հրահանգի, անցնում են յարձակման, յուսալով այդ տաղնաւարից վար-

կեանքներին, ասորիների անկեղծութեան: Միջադատար այդ անկեղծութեան ենթադրութիւնը իրար է անցնում՝ ասորիները այդ ժամին յետ են եկած լինում և գողթի խուճապ ստեղծում քաղաքում, լեռնացի ասորիների մէջ: Հայերի յարձակումը յաջող է անցնում, թշնամուն փախցնում են մինչ Քեարիմարդ, առանց իմանալու ասորիների նահանջը: Թշնամին օգտուելով հանգամանքից, ձախ թեւից անցնում է հայերի թիկունքը և շրջապատում, միւս կողմից էլ մոտենում քաղաքի պարիսպներին: 17-ի յուսարացին քաղաքում բռնկւում է սոսկալի խուճապ, բոլորի մէջ կոտորածի սպառնալքը բաղէների խոնդիր է դառնում. ասորի կուռղ ոչ ժր լեռնացի ժողովուրդի հետ արդէն փախած է լինում դէպի հարաւ: Քաղաքի փողոցներում և կամուրջների մօտ անտանիկի տեսարաններ են պատկերանում ծեծ, կոխ, հրացանաձուլութիւններ, սպանութիւններ, ամեն ոք աշխատում է րոպէս առաջ կանգնել պատեղ: Սպիւր և բեռնակիրներ ունեցողները, փրկութեան յոյսները կորած, նեղ ճանապարհից և կամուրջներից հնարաւորութիւն չունենալով անցնելու, յուսակալուք այս ու այն կողմն են դիմում օգնութիւն խնդրում, բայց իզուր, միակ դատարկ կեանք փրկելու հարցն է, թեկուզ մի քանի ժամ ապրելու յուսով: Թշնամին նկատելով խուճապը արագ կերպով առաջանում է և շրջապատում քաղաքը. ժո-

դովաւրդի մի մասը, հնարաւորութիւն չգտնելով փախչելու, մնում է գերի: Պաշարւած հայկական մասերից էլ շատ քչերին է լաջուրում ծովափով փախչել սպասել, մնացած մասը նոյնպէս մնում է գերի, որոնց հետ է մի թնդանօթ:

Ժողովուրդը առանց հանգստութեան բոլեզ գտնելու, ցերեկը և գիշերը, առաջի օրը հասնում է Եւա-Աղլը: Թշնամին քրդական ձիաւորներով անընդհատ հետապնդում է և յետիմտաից կարում:

Ժողովուրդի ղեկավարներից մի քանիսը փորձում են զինւորներին յետ պահել, պաշտպանելու թշնամու յարձակումից, բայց իզուր. ամեն ոք աշխատում է բոլեզ առաջ ճանապարհ կտրել: Նոյն վիճակի մէջ, աւելի ծանր տեսարաններով ժողովուրդը երկրորդ օրը հասնում է Հէյդարաբադ: Սրբորդ օրը Սուլթուղի-Բարդապարի կամուրջի մօտ հասնում է թշնամու թնդանօթային հետապնդումը: Ընկ. Կ. Համբարձումեանը, մեծ ջանքեր գործ գնելով, մի քանի բնակիչների հետ միասին, հաւաքում է զինւածներից մի խումբ և կուր բռնւում թշնամու հետ: Թէ ինչ զարհուրելի տեսարաններ են տեղի ունենում, դա թողնւում է ընթերցողի երեւակայութեան, աւելացնելով միայն այն, որ շատ քիչ մայրեր իրենց զերումն են լինում: Յոգնածութեան, խուճապի և մահաւան սարսափը ամենքի սիրտը քարացրել էր...

Մեռնողների, յետ մնացող մարդկանց և տնտեսներին թիւը գնալով աւելանում է: Միանգարից, հետապնդողների թիւում աւելանում է Մաջիդ-ու-Սալթանէն 200 ձիաւորներով և մի թնդանօթով:

Միանգարից դէպի Ղարա-վերան տանող միակ ճանապարհին Ջղաթի գետի կամուրջի վրայ աննկարագրելի տեսարան է, այդ տեղ մարդր քեզ պատկերանում է թէ գազան. թէ թշնամ մի կենդանի, իր ամբողջ ողորմելի կողմերով և թէ ծովի կատաղի մի ալիք, ժայռոտ ափին հանդիպելիս... Այդ կամուրջը միակ ճանապարհն է. չինել են ուսաները, իրենց ազգական պիտոյքների համար. 250-300 արշին երկարութեամբ, բարակ փայտից, վրան էլ տախտակներ մեխած, իւրաքանչիւր մէկ կամ կէս արշին տարածութեան վրայ մի քանի տախտակներ թափւած փշտցած, գետը շատ խորը, ափերը կամուրջի բարձրութեան հաւասար և ծածկւած խիտ մացառներով:

Այդպիսի ծանր ու տանջւած վիճակի մէջ գաղթականութեան ծայրը յուլիս 22-ին հասնում է Սալին-Կալայ, ուր և հանդիպում է անգլիական զինւորներին: Սրեք օր անընդհատ շարունակւում է ժողովուրդի գալը: Ընկերներից մի խումբ հաւաքւում են մոտձելու ժողովուրդի անկիւքի մասին, սակայն չըկարողանալով վերջնական եզրակացութեան գալ, որոշում են սպասել: Ընկ. Կ. Համբար-

ձումեանին, որը Սային-Ապայ հասնելուն պէս լսւր է ստանում թէ Մահմադջուղ (Սային-Ապայից 14 վերստ հեռաւորութ.) գիւղի մօտերքում Մաջիդ-ու-Սալթանէն ժողովրդի մի մօտ կարել է. առաջարկում է իր մօտ եղած ընկերներին իր հետ միասին զինւորներ հաւաքել և գնալ թշնամու առաջն առնել. նաև գիտում է անգլիացիներին, որոնք 10 զինուոր 8 սպայի հետ մի քանի զնդացիներով խոստանում են ուղարկել: Ընկ. Համբարձումեանի հետ համաձայնութիւն է գնալ միայն ընկ. Մուրադը իր 15-20 ձիաւորներով, որոնք հասնելով Մահմադջուղ գիւղի մօտերքը, հանգիպում են մի խումբ անգլիական համազգեստով ձիաւորների, և ենթագրելով, որ իրօք դրանք անգլիացիներ են, մօտենում են խօսելու, խօսակցութեան ժամանակ նրանց ըստականերից մէկը հարց է տալիս ընկ. Ա. Համբարձումեանին անդերէն լեզուով. արդեօք ինքը հայ է թէ անգլիացի, նա պատասխանում է, որ հայ է. նայն բալէին սպան պարսկերէն մի քանի դարձացքներ ասելով, սրի ու ժեղ հարածով մահացու վերք է հասցնում ընկ. Ա. Համբարձումեանին: Ակտում է հայ ձիաւորների և նրանց մէջ ձեռնառախ կռիւ. հայ ձիաւորներից ընկնում են 4 - հոգի, իսկ անգլիական համազգեստով թշնամիներից 3 սպայ և մի քանի զինւորներ: Մուրադը մի քանի տեղից վիրաւորելով ստիպւած է լինում յետ դալ, մանաւանդ որ թշնամու ձի-

աւորները սկսում են շատանալ, կիսամեռնել. Ա. Համբարձումեանին թողնելով տեղում ընկած:

Ճանապարհին հանգիպում են անգլիական և հայկական զինւորներին, նորից վերադառնում են և ուժեղ կուռի բռնւում, թշնամուն յետ փախցնում ու յաջողացնում մահամերձ ընկ. Ա. Համբարձումեանին վերցնել, որը ճանապարհին մեռնում է ասելով. «տղերք, իմ քարոյշական պարտականութիւնս կատարեցի, մեռնում եմ հանգիստ խղճով, սկզբի օրից մինչև այսօր աշխատեցի ուժերս ներածին չափ օգտակար լինել միւր դժբաղտ ժողովուրդին, միայն խնդրում եմ իմ գիակս չթողնէք թշնամու ձեռքին»:

Ընկ. Ա. Համբարձումեանի սգանման բօթը ստացւում է ժողովրդի վերջին եկողներէից, նայն ժամին էլ քաղաքից և շրջակայքից պարսիկները սկսում են հրացանաձգութիւն դէպի գաղթականութիւնը. ամբոխը կրկին խուճապի է մատնւում: Հրացանաձգութիւն ստատիկ ուժեղանում է, քաղաքում իջեւնողները, գնդակների տարափի տակ թուլւում են ամեն ինչը ու կիտները ազատում:

Այս տագնապի մէջ ընկերները հասցրնում են ընկ. Ա. Համբարձումեանի դիակը և չտապ հողին յանձնում ու փախչում: Ժողովուրդը դարձեալ մտանում է հալածանքի, ձորերով և բարձունքներով անըզհատ, ծարաւի, սովի, ժայռոտ մացառւանքներով երեք օր

աւ դիշեր տներդհատ ճանապարհորդելով հա-
նում է թիքան-թափայ:

Այդտեղի անգլիական զինուորների հը-
րամանտաբը արգելում է երկար մնալ, ա-
սելով, որ Բիջարում գաղթականութեան
համար ամեն տեսակի օգնութեան պատրա-
տութիւն տեսնած է իրենց ըսնակի կող-
մից:

Ժողովուրդի մի մասը մի օր մնալուց և փո-
քրը հանգստանալուց յետոյ, շարժւում է դէ-
պի Բիջար, ուր և հասնում է 30-ին, ճանա-
պարհներին հանգիստներ տալով: Բայց այս-
տեղ էլ հնարաւորութիւն չի տրւում երկար
մնալու: Յայտնում են, որ Համադանումն է օ-
րոշել անհրաժեշտ օգնութիւնը հասցնել:

Ժողովրդի մէջ սկսում է տարածւել
տարափոխիկ հիւանդութիւններ, Յօրալ ըն-
թացքում Բիջարի այգիների շրջակայքում թող-
նում է գերեզմանների հսկայական շարան:
Խոլերան մեծ չափերի է սկսում հասնել,
հալածելով թշուառ ժողովուրդին նաև Համա-
դանում, որտեղ գաղթականութեան ծայրը
հասնում է օգոստոս 7-ին:

Բիջարի և Համադանի արանքում, Քիւլ-
թափէ կոչւած զիւղում, գաղթականութեան
յետի մասը կրկին ենթարկւում է յարձակման
պարսիկների կողմից. գոհերի թիւը հասնում է
500-ի, որոնց թւում բժ. Վարդանեան և Յ.
Թումանեանի ադան՝ Արաւազգը:

Բհարում (Համադանից 10 վերստ հեռա-

ւորում) անգլիական պահակները գաղթակա-
նութեան ըստը զինւածներին անխտիր զի-
նաթափում են: Ժողովուրդի մի մասին ու-
ղարկում են Թագաքանդ, միւս մասին թող-
նում Բհար, խիստ կերպով արգելելով քաղաք
անցնել:

Ազգւում է, անգլիական հրամանատա-
րի կարգադրութեամբ, հայերից և ասորի-
ներից կամաւորական խմբեր 3000 հոգուց
բաղկացած:

Բհարում և Թագաքանդում ժողովրդին
մի քանի օր պահելուց յետոյ, առաջարկում
են գնալ Բակուրէ- Բողդադ, միայն չնչին
տոկոսին, այն էլ պայմանով՝ երկար ժամա-
նակաւ ապրուստի սեփական միջոց ունե,
ցողին արտօնում են մնալ Համադանում: Այս-
պիսով գաղթականութիւնը ցիր ու ցան է
լինում՝ Բակուրէ, Քիրմանշահ, Սուլթանաբադ,
մի մասն էլ թւով մօտ 4000 հոգի. Սալմաս-
տեցի և Ուրմիացիք գլխաւորապէս անցնում են
Ղազւին, որտեղից 1919 թւի սկզբներին մա-
մաս անցնում են Թաւրիզ:

Համադանում կազմւած ցուցակագրու-
թեան համաձայն գաղթի սկզբից մինչև Հա-
մադան մարտկային կորուստի թիւը հասնում
է 50 տոկոսի: Ընդ. գաղթականութեան թի-
ւը լինում է գաղթիւս՝ 85,000 որից 25,000
հայեր. վանեցիք 13,000, Ուրմիա 5000 Սալմ.
Աղբ. Ջուլակ. Գալստ 7 000

ՈՒՐՄԻԱՆ 1918 ԹԻՒՆ

1917 թ.ի դեկտեմբերի վերջերին ուս-
սական բոլորակական դպրոց մեծ ու փոքր
խմբերով, իբր չեզոք ելկրի, մեկնում էր
Ուլստատան. թաղանթով, ծախելով առատկ.
կառավարութեան գինւորական ամեն անգույն
իրեր: Այդ գրաթիւնից օգտւելով, հարպտա-
կանի պարտիկները սկսեցին գնել ահագին
քանակութեամբ գէշ, փամփուշտ և այլ ի-
րեղէններ: Այսպիսով Աւրմիայի և սրիշ դա-
ւառների պարտիկները նշ մի միջոցի առաջ
կանգ չառնելով՝ հարստա ու ազրոտ գինե-
ցին:

Արբ առատական դպրոցները չքացան, չոր-
ջաններում դառնալով ապրճական պահեստները
ենթարկւեցին թաղանթ պարտիկների կողմից:
Առջիւմ ձերբակալում են կամենդանտին և
նրա տրամադրութեան տակ եզոմ բոլոր ապ-
րանքները թաղանթան Բոկ իրեն ամիս ու կէ-
սականաց յետոյ սպանում են իր մի քանի
գինւորների հետ միտմին:

Հայդարադում նայեալէս յարձա-
ւում են պահեստը կողտրտելու, բայց ուս-
սական պահակին յաջողում է մի քանի ժամ

կուսակց յետոյ փախցնել և պահեստն ազատել: Այդ գէտըքերից յետոյ պարսիկներին քաղաքապետն Թիւնը տնօրէնապետ փոխաւմ է և սկսում են իշխամական վերաբերմունք ցոյց տալ գէտի քրիստոնէայ ժողովուրդը:

Պարսիկների այդ վերաբերմունքը, որի վրայ տեղացիներով քրդական մտապնդում վրաժարելով՝ քրիստոնէական երկն ստիպում են նախ ամեն ջանք դարձ դնել համազրկա պարսիկներին հետա մնալ այդ սխալ քաղաքականութիւնից և միջոցներ ձեռք տանել ինքնապաշտպանութեան համար հաւատարմութեամբ Այդ միջոցին դալիս է Կապիտան Արեշը փոխից՝ Մարմատի վրայով, որը հրաւիրելով հայ առաջական խումբ ժողովրդայնութեմ է հետեւեալը: «Զեղ համար տնհրամեշտէ տնմիջապէս ինքնապաշտպան միջոցներ՝ ձեռք տանել, այդ նպատակի համար արամադրելի ենք դարձրել տնտական 3 միլիոն դան, որը կտանաք Թաւրիզից: 6 շաբաթ յետոյ, կուղարկենք ձեզ 25 տնգլխական սպաներ՝ որպէս ինտարուկատորներ, նաեւ օդնող սլաք: Ինչ վերաբերում է քրդական վտանգին՝ յայտնում եմ ձեզ, որ քիւրդ ցեղապետ Սմիայի հետ տեսնուցի: Նա խոստացաւ, ոչ մի իշխամական դարձապետիւն չունենալ քրիստոնէական ի հետ, այլ օգնել բարոյապէս՝ հարկ եղած ժամանակ»:

Կապիտան Արեշի մեկնելուց մի քանի օր յետոյ Թիֆլիսից գնանքով Աւանտովսկի ըստորադրութեամբ տապալում է մի հետազոտ

հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Մի ամսից յետոյ ձեզ կը հասնի մեծ օգնութիւն»:

Այդ խոստումներից մի քանի օր յետոյ տեղի է ունենում ժողով՝ որին մասնակցում են Փրանտիացի, ռուս, ամերիկացի, հայ և ատուրական ներկայացուցիչներ, որտեղ յայտնում են հետեւեալը. «Մենք բոլորս ծանօթ ենք Հ. Յ. Բաշեալկյութեան 30 ամեայ գործունէութեան՝ վստահ լինելով նրա եռանդին ու մաքրութեան՝ արամադրում ենք վերաբերման բոլոր հարկ եղած միջոցները, առանց որեւէ կոնտրոլի»:

Հայ ժողովուրդը բնկնում է ատուրական քի մէջ. տնայք ուղում էլին փախչել Աւանտատան, բայց այդ բանը չյաջողւեց, սրովհետեւ Կապիտանի դաւիթները եւ տնորայ էր: Տեղական հայկական մարմինը զգուշով մտապնդում և սպասանացով վտանգը, քաղաք հրաւիրեց գիւղացի ներկայացուցիչներին՝ խորհրդակցելու և ստեղծելու միջոցներ՝ ինքնապաշտպանութեան համար. բնդհանուր ժողովում ուրաջեց մնալ, գինեկ, պաշտպանելու տոմանցի և քիւրդ յարձակումներից, յոյս ունենալով, որ օրհասական կախը երկար չի տևիլ, անպայման Բաշեալկիցները չուսով՝ օգնութեան կը համենեն՝ համաձայն իրենց խոստման:

Հետեւեալ օրը դարձի են անցնում. հաւատքում են գինեպնել, որոնց մի մասը սեղադրելում է Զարաֆիստեն՝ գէնք, փամփուշտ և այլ սթեկներ փոխադրելու, որոնք վերա-

գտնում են առկամթերքով՝ 7 օրից յետոյ։ Ուրմիայ հայկական տաղին բառարկանը արդէն պատրաստ էր։ Պոնտար ամուսն Սալ-մաստում կայանում է Հ. Յ. Վաչնակցութեան շրջանային ժողովը, որտեղ օրոչում է սերա կապեր հաստատել և բարեկամական յարաբե-րութիւններ պահպանել հայկան պարսիկ ժո-ղովրդի հետ։

Ասորիները, որոնք զեռ առաւ միտակե-տութեան օրօք ունէին իրենց բառարկաններ, սխեցին աւելի լայնացնել՝ բրիտադա կազմելու առաւ սղանքի գեկալարութեամբ՝ «Ասորա-տականի Պօրտրանակ» անուամբ։ Տեղական հայկական ժարմիներ ամեն ջանք զարծ է դնում զրացի պարսիկների հետ սերա կապ հաստատել, բարեկամական յարաբերութիւն-ներ պահպանել, յոյս ունենալով, որ օս-մանցի և քիւրդ ուժեր ներխուժելու ժամանակ նրանք ցոյց կտան բարոյական մեծ աջակ-ցութիւն։ զրա համար էլ Մարմնի կողմից մարգիկ են ուղարկում շրջան, այդ ուղղու-թեամբ պատուէրներ տալու ժողովրդին, հա-կառակ գէպրում սպասնալով խիստ պատիժ-նիր։

Նկատի ունենալով այն հանդամաքը, որ քրիստոնեաները կորել էին գրոսի աշխար-հաց, տեղական նահանգապետ Իճլալ-ուլ-Մուլլը հայկական և ասորական մարմիններին հրա-ւիրեց ժողովի, առաջարկելով կազմել մի խոսն մարմին՝ հայ, ասորի և պարսիկ ներ-

կայացուցիչներից, մասածելու շրջանի տպահո-վութեան համար։

Այդ առթիւ յաջորդ օրը յայտարարում են քրիստոնեայ և պարսիկ ժողովուրդներին հաւաքելու մի մէջիգում, ուր խօսեցին նահանգապետը, մուշէրիգներ, հայ և ասորի ներկայացուցիչներ։ Այդ բոլորի նպատակն էր՝ համոզել մուսուլման և քրիստոնեայ ժողովր-դին իրար հետ համերաշխ տարելու։

Դրութիւնը օչնչով չը փոխեց, այլ զը-նուրով բարդացաւ. մի քանի օրից նահանգա-պետ իր ժողովականներով քրիստոնեայ ներ-կայացուցիչներին հրաւիրեց կրկին խորհրդակ-ցելու շրջանի տպահովութեան համար և պա-հանջեց ժոռ 250 ձիաւոր, նայնչալի էլ իրենք օրաչեցին տալ, որոնց խմբապետը պլաի լի-նէր պարսիկ։ Քրիստոնեաները պահանջած ձիաւորները ժամանակին ներկայացնում են, իսկ պարսիկները երկար ձգձգելուց յետոյ մեր-ժում են և փոխարէն յառահանում 500 հրացան։

Այս ժողովներից բացի՝ նահանգապետը առանձին-առանձին աշխատում էր ծանօթա-նալ ազգութիւնների տրամադրութիւնների հետ. իսկ տեղական ասորիներին խորհրդակ-ցութեան կանչելով, պահանջում էր լուսնա-կան ասորիներին-Ֆեյսեներին, հեռացնել պարս-կական տերրիտորիայի սահմաններից։ Հայերը յայնում են, որ իրենց գէները ուղղւած կլինի այն տարրերի դէմ, որոնք կը խախտեն շրջա-նի տպահովութիւնը, և վտառահեցնում են,

որ քրիստոնեականները գինեւել են ոչ թէ հարեան պարսիկների գէտ, որոնցից չէին ըստատում թշնամական վերաբերմունք, այլ օսմանցիներին և քրդերին:

Ահա իրերի այս զրուծեալն ժամանակ, Թաւրիզից Էրշադը Է մերի և զորք գլխաւորութեամբ 500 զարազադցի ձիաւորներ գալիս են Ուրմի: չըջանում վխտում էին կառավարական կառկածի ձիաւորներ. Էրշադը հիմայանի ձիաւորներից Խարատչը ստանում է մի հայ գինւորի, որը դնում էր Ղաթաղաջ գիւղը ծընողներին տնտեսութե: Նայն ձիաւորը մի հայի սպանում է Սալբուզի ճանապարհի վայր: Նայնպէս սպանում են Նազլու չայի շրջանում մի քանի տաւրիներ և ջէլօներ (լեռնցի տաւրիներ):

Ղրութիւնը շատ լուրջ էր: հայկական անգաղական մարմինը շրջան է գրկում մի խումբ, որոնց հետ լինում է անգամներից մէկը, Վեզգերախիներից կազմած աւագակ խմբերին պատժելու, (բազկացած քրդերից, պարսիկներից, հայերից, տաւրիներից և վրացիներից). Էրշադը հիմայանի ձիաւորները նկատելով հեռւից հայ գինւորներին՝ Ղարաշակալ են լինում և կրակում: հայերը ինքնապաշտպանութեան են գիմում, չնայած որ իրենց յաջողւում է պաշարել պարսիկներին, այնուամենայնիւ համաձայն մարմնի որոշման, նրանց թողնում են անպաշտ, ազատ ճանապարհ տալով:

Երեք օրից յետոյ քաղաքում տնտեսութի հրացանաձգութիւն սկսեցին աժանները. սպանեցին 9 և վրաւորեցին 3 հոգի քրիստոնեաներից, շաւալում և Թաղերում գինեթափ արին մօտ 60 մարդ: Քրիստոնեաների կողմից ոչ մի հրացանաձգութիւն. օրւայ հերան էր Եշրաթ-էլ-մուլք իր սատիկաններով, որոնք թւով շատ էին և լաւ կազմակերպւած. գինեւած էին սուրական արագածիկ հրացաններով:

Հայկական անգաղական մարմինը անմիջապէս գիմում է նահանգապետին՝ օրւայ գէտքի առթիւ թիւրխմացութիւնը պարգևութի վերջինս հրաւիրում է հայ և տաւրի մարմիններին:

Սկսում է կառկածներ տարածել, որ իբր ալդ ժողովի հրաւիրումը չհախ միաքանի, այդ առթիւ քրիստոնեայ ներկայացուցիչները որոշ զգուշութիւններով են գնում. Ժողովում նայնպէս կանչւած են լինում Քրանտիացի, ռուս և ամերիկացի ներկայացուցիչներ, ինչպէս և երկու Էրշադները:

Ժողովում հարց է արւում օրւայ գէտքի առթիւ: Պարսիկները պատառնում են, որ դա թիւրխմացութիւն է. ապա առաջարկւում է անմիջապէս խիստ միջոցներ ձեռք առնել խաղաղութիւնը վերականգնելու համար: Քրիստոնեաները իրենց բոլոր ուժերը արամազրեկի են դարձնում այդ նպատակի համար. նահանգապետը պարսիկ պարագլուխ-

Ներքի հետ խոստովանում է առաջը առնել:

Բակուս Խոնած էին մեծ քանակու-
թեամբ գինեւած թուրքեր, որոնց մէջ կային
նաեւ կովկասցիներ. ներքին դահլիճում
հաւաքւած էին քաղաքի աչքի բնկեող թուր-
քեր՝ մօտ 4—500 հոգի. ինչ որ ժողով աւելին.
Խօսուած էին Մուշակեաներ և Դժոխեաներ:

Ներկայացուցիչները հաճախում են
դաշնի՜նը, սրտեցից մէկը խօսում է հեռահայրը,
«Հայկեանիկացիներ, քիչեկեք 1905 ի եղբայր
սպան կախը Առկխոսում, մեկք ձեզ հետ եղի
եկք միշտ բարեկամներ, սահմանադրութեան
հայ գինսորները ձեզ հետ արխն են թափիկ
այս դժբաղդ հայի վրայ: Երբեմբ իր բանա-
կով մեծ ծառայութիւն մատուցից քանտն
ձեշած պարտիկ ժողովրդի: Եկէք ձեռք-ձեռ-
քի սանք, միացած ուժով վանեկք ներս խա-
ժող օսմ. և քիւրդ գորգին. որանք մանեղով
ուրմի կաւերեն, կը քանդեն այս պեղեցիկ,
ծաղիկ երկիրը (ժափահարութիւններ)»: Ներ-
կայացուցիչները գտնու են գալիս այն յոյսով,
որ գոյցէ խաղաղութիւն կը վերականգնի:

Այդ օրերում մի խումբ կովկասցի հայեր իրանց ընտանիքներով ուսանելու և աշակերտելու՝ բնագամներ 70 հոգի, ճանապարհ են ընկնում գեղի Աովկաս։ Տեղիս պարտիկները այդ բանը իմանալով, անմիջապես անցնում են Առաջի և լեռնաճեքը փակում։ մեկնեղները անցնելու ժամանակ պարտախաղն ընկչ բռնուբռնում են, սրտընկ պղծամարդկանց կատարում,

մի քանիսը փախչում և ուղատուտ են, իսկ
կանոնը և օրվարդներին 2 օր քանադարե-
լուց լեռայ ձեկվաղնում և ըստ խոսքում,
ֆուրգոնների միջի եզած ուղբանքները և
ձիերը թալանում:

Սիրամ էինք յուսալ, որ ուրմիս պիտի
կուտակւած սև ամպերը կը կորչեն և փոփո-
ւեն պայծառ արեգակը դուրս կը գալ: Բայց
իպուր, տարսիկ զինւած օյժեր էին ելճում
քաղաքում. չըջաններում, մանաւանդ քաղա-
քի դռներինմօս փեարար 15-ին կրէին հրացա-
նաձգութիւն սկսեց պարսիկները կողմից:
քաղաքում, Կեկարտի դարագայում, որտեղից
անցնում էին քրիստոնեաներ, զնդակ-
ները տարսփի տակ սճաբեկւած փախչում
են դէպի գիւղ. թողներով մի քանի սպանած
և վիրատուր: Նայնպէս միս բարք քաղաքագա-
ները, քացի Քիւրդաշահարի դարագայից- որ-
տեղ քրիստոնեաները չառ էին:

Տեղական հայկական մարտինը նորից զինում է նահանգապետին՝ աղել սեղով, որ դադարեցնել առաջ հրացանածգութիւնը. բայց իսկուր: Պատագիրենբըր աղէն իրանց նպատակին հասել էին: Յանկարծակիի կկած քրտտոնեայ ազգաբնակաթիւնը չէր խմոնում ինչանել. նրանք միտնդամայն անկանելի գրութեան մէջ էին, կուր մեծանում էր և ամեն փողոցներից հրացանածգութիւն նոյնպէս և կատրներից:

Առաջին օրը քրիստոնեաները խնդրո-

պաշտպանութեան հողի վրայ էին. երկրորդ օրը արդէն հարգը վճռւած էր. պարտիկները սպառնում էին քրիստոնեաների թաղերին: Ընդհարումը շարունակուում է մինչև ժամը 2-ը:

Նրբ տոբրիները Աջթէփէ գիւղից առգմամթերք էին բերում քաղաք, կոզակները գտնւում էին այդ ճանապարհի վրայ յարձակւում են մթերք փախադրանքի վրայ. և քուլուում է կռիւ: Ժամը 7-ին կոզակները յաղթւում են և փախչում քաղաք. նոյն օրը ըսպանւում է կոզակների հրամանատար Շտոլար: Էրչադ-Հիւմային իր 6 ձիաւորներով ձերբակալուում է պահակների կողմից:

Բաճակի հրամանատարը սպառնում է քաղաքը ուժեղացնել, եթէ պարտիկները խելքի չգան: Բայց այդ էլ իրար. կռիւը աւելի սաստկանում է: Նրեկոյեան զէմ ճարտհաւած քրիստոնեաները անցնում են հակադարձակողականի և քաղաքի մի մասը զբաւում, որը մեծ յուսահատութիւն և լքում է տաջ բերում պարտիկների մէջ և չդիմանալով՝ կրուտող ուժի մի մասը փախչում է, որոնց հետ լինում է պարագլուխ Էմիր-էրչադի. եղբայրը իր ձիաւորներով:

Յաջորդ անգամ, Սասար, որ կռւի հեղինակներից մէկն էր, նախ քան կռիւը ժողովում սպառնում էր՝ (եիմ մէկ մտաի չարժուումով կնայ և չկայ Ուրմին)։ Էրչադը Մուլքը, որը ստիկանապետ էր և իր քանի յարսնի

պարագլուխ պարտիկներ սպիտակ գրօշակով գալիս մտնում են Ամերիկացիների գրօշակի տակ:

Չորրորդ օրը կռիւ չկար: Քրիստոնեաների ներկայացուցիչները պարսիկ հոգեւորականների հետ դուրս են գալիս քաղաք, շրջում թաղիլը և ժողովրդի խռճապը հանգստացնում. որոնք անիմում էին իրենց պարագլուխներից այդ սահմանում եղբայրատայան կռւի համար: Քրիստոնեաները խոստանում են ամենաջերմ վերաբերմունք. գաղաւթի ձեռքում խաղալիք և գործիք դառնալ այդ թըլւառ ժողովրդին: Յետոյ անմիջապէս կազմում է միլիցիա, ինչպէս և ստիկանութիւն, որոնք ամենախիստ միջոցներ են ձեռք առնում քաղաքի խաղաղութիւնը վերականգնում. հայկական պահակախմբերը զիւր ուցերիկ հսկում են քաղաքին, մեծաքանակ լինւորներ տրամադրելի են դարձնում պարսիկներին՝ պահպանութեան համար: Ըստ իրենց ցանկութեան, բացի այդ, կազմւում է խոտն ժողովում մի կոմիտե՝ քրիստոնեաներից և մուսուլմաններից, թէ քաղաքում և թէ շրջաններում ժողովրդի մէջ խաղաղութիւնը վերականգնելու և համադատաթափան միջոցների մասին ստածելու. ուղարկւում են նաև չրջան պրիստոններ: Նման կարգադրութիւններ առնում էր Ամերիկակ. փոխ հիւպատոս Տօքտ, Նէթը:

Ատրպատականի բոլոր ճանապարհները

փակուում են: Զուլֆայի և այլ ուղղութեամբ գնացող ուսու և այլ քրիստոնեաները թալանուում և սպանուում են պարսիկների կողմից. նորաֆխանէ և չրջակայքը սկսում են վրաստակով կառնացի կառնածելի թուրքեր. տեղացի և այլ տեղերից հաւաքւած գինւած պարսիկներ:

Դրութիւնը սկսում է լրջանալ: Այստեղ գտնւած 70 հայ պահապան գինւորներ ստիպւած փախչում են Ուրմի: Այդ կղզիացած վիճակի մէջ անհրաժեշտ է լինում գէթ կապ պահպանել Սալմաստի հետ, բայց դժբախտաբար ճանապարհը փակւած է լինում Ուրմիից փոխած զարդազցի քիւրդ և տեղացի պարսիկ ձիաւոր զինւորներից:

Առաջին և երկրորդ անգամ ժարգիկ են ուղարկուում Սալմաստ, բայց Առաջինում հանգիպում են գիւմարութեան, որից ստիպւած հայկական 1 բաժնալիոնից զօրամաս է ուղարկւում այդ ուղղութեամբ, որ երկօրեայ յաժառկութիւնից յետոյ փախչում է գիւմարացիներին:

Սալմաստում Մարշիմանի սպանութեան բոթը երբ հասնում է Ուրմի, ջէլօնիւրը (գեռնցիներ) լցւած վրէժխնդրական ոգով՝ սկսում են քաղաքում և չրջանում կոտորել քրդերին և պարսիկներին: Թէև համբերութեան բաժակը լցուել էր, սակայն ապրւած մարդասիրական գոհացումներով, հայկական 100 ձիաւորներ և 200 հեռականներ տեղակ. մարմնի միջոցառութեամբ անմիջապէս քաղաք են մտնում ասորի ներկայացուցիչների հետ և առաջն առ-

նում: Չկար մի հայ, մի ասորի գիւղ և տուն, որտեղ տապառառւած չլինէին զրացի պարսիկ զինւորացիներ, իրենց ապրանքներով եղներով ու կովերով:

Ջէլօնիւրը որպէս զի պատժած լինեն դաւադիր Սմիլյին, Սոմա-պարտաւթի վրայով զօրամաս են ուղարկում գէտի Զաբա: 4 օր անընդհատ կատաղի կռիւ է տեղի ունենում. Միլօն 150 ձիաւորներով փախչում է գէտի խոյ. այնտեղ զոքծողրում է իր գազանութիւնները քրիստոնեայ ժողովրդի վրայ: Թէև Ուրմիոյ պարսիկները անձնատուր են լինում, բայց կռւող սլժերը աղտոտանում են չրջանի գիւղերը, կենտրոնանալով Պահրամնու, Քաջարալու և Աքարապուչօ, կապ պահելով Սոմայի վրայով քիւրդատան և Սուլտուզով՝ Ուշնի, Հաջարաբատ, Ժաճկական բանակի հետ:

Յիշւած դիւղերում կենտրոնացած սլժերը գնալով սկսում են շատանալ և լուրջ կերպով սղառնալ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան: Սղառնացող վտանգի առաջն առնելու համար լատուկ մարգիկ են ուղարկւում թէ պարսիկների և թէ քրիստոնեաների կողմից. առաջարկելով վերջ տալ այդպիսի դաւադրութիւններին և խաղաղ ապրել, բայց անընդհատները զոքծւում և յետ էին դրկւում. նայնիսկ Պահրամնուի գիւղատէրը ինքը անձամբ գնում է այնտեղ, համագելու, բայց գնդակների հանդիպելով վիրաււրւած յետ է

գալիս. նոյնպիսի առաջարկներ անում է Քաջալարու և Աքարարաղ, բայց ապարդիւն է անցնում.

Զինւորական հրամանատարութիւնը ըստիպած է լինում զօրամասեր տեղադրել. պարսիկները ուժեղ զինավորութիւն են ցոյց տալիս, կռիւր տեսւմ է 7—8 օր, քրիստոնէականները առաջ 40 սպանւած և վիրաւոր յաջողացնում են նրանց փախցնել:

Այդ օրերում Տաճկական բանակը Սուրշուղից չարժեւում է դէպի Ուրմի:

Հայդարաբադի և Ուշնիի ձախառում թշնամին հանգիպելով քրիստոնէայ զօրամասերին, սկսում է կատաղել կռիւ, որը տեսւմ է երկու օր. թշնամին առաջ բաւականի դերներ և մարդկային կորուստ, խուճապով յետ է փախչում աւելի խորը:

Մի քանի օրից յետոյ թշնամին ստանալով օգնական այժմի նորից անցնում է յարձակման՝ Վաշիտ գետալուծում: Երեք օր անընդհատ կռւից յետոյ կրկին զոհեր առաջ փախչում է: Միաժամանակ թշնամին մի քանի անյաջող յարձակումներ անում է Սիրտիկի արդարութեամբ:

Այդ կռիւներից անմիջապէս յետոյ Ուրմիից մեկնում են դէպի Թաւրիզ՝ ուսումական հիւպատոսը և ֆրանսիական սանիտարական խումբը, որոնք պահում և բժշկում էին անխափր քրիստոնէայի և արաբիկ վիրաւորներին ու հիւանդներին:

Մայիս սկզբին—ի պատասխան Ուրմիի խառն ժողովից Թաւրիզ ուղարկւած պատգամաւորութեան, պահանջելու կենտրոնից յարգորել չիջաններին վերսկսելու խաղաղ աշխատանքները, բաց անել հաղորդակցութեան բոլոր գծերը և արգելիլ դաւադիր անհասներին մուտքը—հասնում է Ուրմիա, Թաւրիզից ուղարկւած պատգամաւորութիւնը, Քեր-Ներ-սէս օրագրանի գլխաւորութեամբ, բաղկացած՝ Ուրմիի նահանգապետ և դեմոկրատների ներկայացուցիչ Իճլալ օլ-մալը իր երկու օգնականներով, հայկական կենտրոնական մարմինների կողմից ընկեր Յ. ձերմակ և Ա. Մանասէրեանը: պատգամաւորութիւնը սեղ հասնելով, անմիջապէս անցնում է գործի. ամեն ջանք դարձ դնելով համերաշխութեան սրկարուները իրականացնելու:

Այդ անցքերից յետոյ Տաճկական բանակը ստանալով նորից մեծ օգնական այժմ, անցնում է կրկին յարձակողականի, ֆրանսուսներն առաջ մօտ 180 վերստ՝ Շէյթանլու, Պապուս, Տիգաթաքա, Պալանիլույ, Կասմլու Տէրէ, մինչև Ուշնի՝ Մարգուտա և Թարգաւառի թեւերը: Կռիւր ամբողջ երեք օր յաճախելով տարւում է փոխն ի փոխ հակադարձակումներով: Թշնամին կռւում էր զենդացիներով և թնդանթներով, կռւի ամենատուկալի տեսարան էր ներկայացնում Բարանդուլի գետը, գիւղեր ունենալով ոչ ու ձախ կողմերը. նաժանաւանդ Պապուսի

կամուրջը և Խորասան գիւղի միափայտանի կամուրջը, որոնք օրւայ մէջ մի քանի անգամ անցնում էին ձեռքից ձեռք: Կուսի շորտորդ օրը մի քանի ժամ դադար է լինում, չնորհիւ քրիստոնեաների և պարսիկների կողմից զրկւած պատգամաւորութեան, որոշ հարց է արբւում ճաճկական բանակի հրամանատարին, թէ արգիօք ինչ են ուզում չեզոք երկրից և ժողովրդից:

Ճաճկական բանակի հրամանատարը պատասխանում է, թէ իրենց հրամայւած է զբւաւել Աւրմիան, Սարմատը, Թաւրիզը և Մաւրաւան, ուստի առաջարկում են քրիստոնեաներին անձնատուր լինել և յանձնել բոլոր գէնքերը, այլապէս այդ կանուս բռնի այժով:

Յաճիկների այդ յայտարարումից յետոյ քրիստոնեաներին մնում էր իրանց զոյութիւնը բխակի գնել, որից դրդւած ամբողջ ժողովուրդը գործի է անցնում: Նոյն գիշերը, համաձայն հրամանատար Փոգմինի հրամանին, լուսաբացին՝ ժամը 4-ին անցնում են հակայարձակման մինչև նոյն օրւայ ժամը 3-ը տեղի է ունենում յուսահատական ձեռնամերձ կռիւ, որից յետոյ թշնամին ստիպւած է լինում, չնայած իր միջանկ անգամ զերակչաող թւին, ամբողջ ֆրօնաի տարածութեամբ խուճապով փախչել: Այդ կըսւում հայկական ժառը, որ կուսում էր ֆրօնաի կենարանի տափարակում, ապիւս է 50 սպանւած և միրաւոր, որոնց թւում փաշապետներ՝ Սրչակը և Սրտէմը:

Լեռնային ժառում, որ կուսում էր առաւելան մտաը, ապիւս է մօտ 20 զոհ. առանձնապէս աչքի է ընկնում Մելիք Խոչարան, որը իր զօրամասով անցել էր թշնամու թիկունքը: Ճաճիկների կորստից հնարաւոր եղաւ պարգել 300 գերի, որոնց թւում 12 սպայ, 4 գնդացի, իր պարագաներով և փոսփուշտներով, սպանւածներ՝ 400:

Այդ պարտութիւնից յետոյ, մայիս 26-ին, Ճաճկական բանակից զալիս է պատւիրակութիւն, բաղկացած մի սպայից, և երեք զինուորներից: Բանակի հրամանատարը առաջարկում Ուրմիի և Սարմատի քրիստոնեաներին գէնքերը յանձնել, առանց իրեն նեղութիւն տալու: Իներկ էին նաև նամակներ Մուսուլի ասորական էժ-Մանէլ պատրիարքից, ուղղւած Մարշիմոնին և Աղա-Պետրոսին:

Այդ գէպերից յետոյ Սարմատը յայտնում է, որ Ճաճկական մեծաքանակ բանակը Խոյի և Աղբակի գծերով պատրաստւում է անցնել յարձակման. առաջարկում է շուտափոյթ օգնութիւն ուղարկել, որպէս զի թշնամուն յետ մղին և կապ հաստատեն: Զուլֆայի հետ: Որոշւում է ուղարկել Աղա Պետրոսին իր զօրամասով, որը անմիջապէս մեկնում է: Միաժամանակ թշնամին Ուրմիայի հակառակը ուսկսում է յառաջանալ և կռիւները վերսկսում:

Յունիս 5-ին Սարմատից յայտնում են, որ օտմանեան մեծաքանակ բանակին այլևս

հնարաւորութիւն չունենալով զիմադրելու, ժողովուրդը նահանջում է գէպի Ուրմի, ուր հասնում են յունիս 7-ին: Մի կողմից թշնամին հետապնդում էր Սալմաստի գաղթականութեան, իսկ միւս կողմից Ուրմիից ճակատն արում շարունակւում էր յամառ կռիւր և առաջ էին գալիս գէպի քաղաքը: Տեղական հայկական մարմինը անմիջապէս ձիաւորներ է ուղարկում գէպի Քնարիմաբադ՝ թշնամու հետապնդումի առաջն առնելու: Նրանց յաջողւում է մի քանի խորով պահելու, որից յետոյ թըշնամին արագ կերպով առաջանալով կազմում է նեղ օղակ: Սկսում է օրհասական կռիւներ: Ուրմիայից գէպի արեւմուտք 2 վերստ տարածութեան վրայ Պահա և Սիրգադ կոչւած դէրբերում հայկական և տաճարական զօրամասերը խլում են մի թնդանօթ, մի գնդացիւր և այդ դէպքի ճանկական բռնակի շտաբի պարագաները՝ դուրս մենտներով, նաև 30 գերի. մենք տանք 5 գերի:

Յուսահատական կռիւները շարունակւում են մինչ յունիս 17-ը, որ օրը և տեղի է ունենում ճակատագրական գաղթը՝ գէպի հարաւ՝ Անգլիական բանակ:

3. Ս.

ԴԷՊՅԵՐԸ ԹԱԻՐԻՉՈՒՄ ԽՈՅՈՒՄ ԵՒ ՂԱՐԱՂԱՆՂՈՒՄ

Տաճկական բանակը Ատրպատական մտնելուց յետոյ, պարսիկների արամադրութիւնը, ինչպէս և միւս գաւառներում, փոխւում է նաև Թաւրիզում դէպի քրիստոնեաները: Պարսիկների մի մասը ընդունում է տաճիկներին իբրև աղատարար՝ Խոյ, Սալմ. Ուրմիի չըջանալու աղատելու ճորիստոնէական ճնշումից», իսկ հովիտահան թուրքերը, մասնաւորապէս նախիջևանցիք, որոնք գտնւում էին Ատրպատականում ամեն տեղ, սկսում են զրգուել մահմեդականութեան հայերի դէմ, կոտորածներ սկսելու դիտաւելթեամբ:

Արդէն մայիս վերջին Զուլֆայից սկսած Սոֆիան, Շարաֆխանէ, Թաւրիզ, Մարաղա տաճիկների ձեռքն էր, որոնց փաքրիկ խմբերը մահել էին Ղարաղաղ հակադրեցիկ ոյժ կողմելու Անդրանիկի դէմ. որը գործում էր Սիւնեաց աշխարհում: Այդ հիմունքներով կովկասեան թուրքերի միջոցով տաճիկները, տեղական վատ տարրերի և քրդերի հետ յունիս մինչ 10-ը կոտորում են Խոյի 3000 ասորիներին և 1000 հսգի հալ տղամարդկանց, նոյնպէս Մակու, Քիչմիշ թափա և Թաղէոս Աւաքեալի վանքի գիւղը, մօտ 500 հոգի՝ նոյն-

պէս տղամարդիկ: Նոյն ժամանակը Խալիլ
բէյի միջոցով Ղարապաղում Աղապան գիւղի
60 հոգի:

Այդ ժամանակներումն էր, հայերը ծրե-
ւանում ստանալով Հանրապետութիւն փոք-
րիկ չըջանալու, ստիպել տին տաճիկներին
մեղմել իրենց մերաբերմունքը դէպի հա-
յերը՝ սակայն հայերի մէջ փոքրիկ հանրապե-
տութիւնից դժգոհ տարրերը, յարձակողական
գիրք բռնելով դէպի տաճիկները, աւելի սը-
րեցին հոյ. տաճիկական յարաբերութիւնը Ա-
տրպատականում և Նախիջևանի չըջանում:

Դժգոհների պետ Անդրանիկը 2000 ձիա-
ւորներով յունիս ակղբներին անցնում է Զուլ-
ֆա և գալիս է Խոյ, Սալմաստին օգնութեան
հասնելու, յարձակում է տաճիկների վրայ.
մի քանի օրւայ տաք կռիւց յետոյ յետ է զը-
նում դէպի Նախիջևան, ի վրէժ ուր Ալի-Խանան
փաշայի հրամանով, ահա այդ միջոցներին կո-
տորած է առաջ գալիս Մակայ չըջանում և
Խոյում: Ահ ու դողը պատում է Թաւրիզին,
փաշան գալիս է բնաջինջ անելու և Թաւրիզի
հայութեան, Թաւրիզի հայերը ահ ու դողից
ստիպւած մատաղով են ընդունում նրան,
մեղմացնելու նրա քարացած սիրտը, բայց և
այնպէս առաջի տեսութեան եկողներին ա-
սում է՝ մենք կոտորեցինք մի միլիոն հայ—
մի միլիոնից դուք էլ կյանդ գնէք օգնելու Անդ-
րանիկին և կմիանաք անդլիացիներին, բոլո-

րիդ սրի կանցկացնեմ. զարմ Անդրանիկը
կոտորեց Նախիջևանի թուրքերին, ես էլ հը-
րամայեցի կոտորել Խոյի և Մակաի հայերին:

Ալի-Խանան փաշան թաւրիզ գալուց, վա-
խենալով հայերից, հրամայում է 10 հազի պա-
տանդ տալու, մինչև իրա քաղաքից հեռանա-
լը: Փաշան հայերի հետ մօտիկ ծանօթանալով,
յուսագրում է, որ անգլիացիների հետ կապ
չէք ունենալ, դուք ապահով կարող էք ապ-
րել և իմ կողմից պաշտպանութիւն կը դանէք:
առաջարկելով Հ. առաջնորդին նամակով գրել
Աւրմի և յարգօրել այնտեղի քրիստոնեաներին
հաշուեն և դադարեցնեն կռիւները:

Փաշայից առաջ եկել էր Ա. Պօլսոյ «Իթ-
թիհադ-Իսլամ» կուսակցութեան կողմից
Մահամէդ Մէջիդը, որը կազմել էր այդ կու-
սակցութեան ճիւղը, նաև Իսլամի «Արիժա-
նու» կամիտէի ճիւղ. միացնելու պարտիկնե-
րին իրենց հետ, կոտորելու քրիստոնեաներին:

Պարսիկները ընդառաջ են զենում այդ
առաջարկին, և միանում դրանց հետ, սակայն
տեսնելով, այն տաճիկների իրենց հետ միա-
նալը, միայն չահալանդակտն է, որ նոքա
բերել են թղթագրամներ և մէկին տաք ար-
ժէքով վաճառում են ուտրսիկներին, սկսում
են սառը վերաբերմունք ցոյց տալ դէպի նը-
րանց:

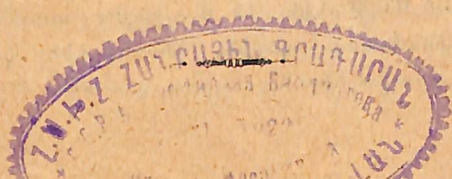
Ատրպ. ընդհանուր նահանգապետ Մահ-
տաշում Սալթանէն և Վալիաթը պաշտպան
հանգիստնալով հայերին, թոյլ չտին կոտո-
րած առաջացնել:

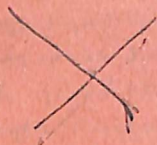
Թաւրիզի իսլամական վատ տարրը, տեսնելով, որ հասարածի ծրագիրը յաջողութիւն չի ունենում, սկսում են գրգռել տաճիկներին, նիւթագէտ սնանկացնել հայերին՝ որոնք մի կալմից պահանջ են ներկայացնում 75,000 թուման զինուորական կարիքների համար. միւս կողմից էլ իսլամական «Արիժատու» կամիսէն կոտորածի սպառնալիքով աւաջնորդւում ից պահանջում է 10000 թուման, որպիսի պահանջները վերջանում են մի քանի հայերի սպանութեամբ և վիրաւորմամբ: Նաև 21,000 թումանի կանխիկ դրամ ստանալով:

Այնուհետև դալիս են խալիլ և Քազմ վաչաները, որոնք նշանակում են Մաջիդ-ուլ Սալթանէին Ատրպատականի բնդհանուր նահանգապետ, ծրագրում են՝ մի քանի հարիւր հազար թուման կորզել հայ հարուստներից, գէնքերը ժողովել բոլոր տներին խուղարկութեամբ և ապա բոլոր հայերին դադթեցնելով գէպի Միանէ կոտորել տալ ճանապարհին:

Այս հրէշտիւն ծրագիրը չկարողանցան իրագործել, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ դաշնակիցները արգէն գրաւում էին Ա. Պօլիսը և տաճիկները ստիպւած են լինում նոյեմբ. 5-ին հեռանալ Թաւրիզից թողնելով անկուտար իրենց ծրագիրը:

Ա.

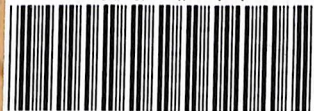
ԳԻՆՆ Է 2 ՂԹԸՆ

3720

0000966

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000466

